

છૂટક કિંમત : રૂ. ૧૦.૦૦

- વર્ષ દરમિયાન કુલ છ દ્વિમાસિક અંકો અને છ પુસ્તિકાઓ.
- લવાજમ વર્ષ માટે વિકલ્પ : જુલાઈથી જુન કે જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર.
- લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૨૦૦/- અને ૩ વર્ષ માટે રૂ. ૫૦૦/-
કાયમી સભ્ય : રૂ. ૫૦૦૦/-
વિદેશ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦/-

“વિચારવલોણું પરિવાર” નું વાર્ષિક લવાજમ આપના વિસ્તારમાં આવેલી દેના બેંકમાં ડાયરેક્ટ જમા કરાવી શકો છો. (ચેક “વિચારવલોણું પરિવાર” ના નામનો લખવો, શાખા: લો-કોલેજ રોડ, અમદાવાદ, સેવિંગ ખાતા નં. ૦૫૪૯૧૦૦૦૨૫૨૨માં જમા કરાવવો) રકમ જમા કરાવ્યા બાદ તરત જ વિચારવલોણું પરિવાર, અમદાવાદની ઓફિસમાં નીચે જણાવેલ ફોન ઉપર જાણ કરવી. મનીઓર્ડર તથા બેંક ડ્રાફ્ટ દ્વારા પણ લવાજમ અમદાવાદની ઓફિસે મોકલી શકાય છે. સમય : ૧૧.૦૦ થી ૬.૦૦

સ્થાપક :	સુરેશ પરીખ આલાપ બંગ્લોઝ, સંજય સોસાયટી, ઉમરા જકાત નાકા પાસે, સુરત-૩૬૫ ૦૦૭	મો. ૯૭૨૬૩ ૬૬૭૦૪
પ્રકાશક :	દીપક સોમપુરા	મો. ૯૮૨૫૪ ૦૮૨૫૪
વ્યવસ્થાપક :	વિજય ભરફીવાલા ૪૦૬, વિમૂર્તિ કોમ્પ્લેક્ષ, ઓફિસ ફર્ડ ટાવર સામે, ગુરુકુળ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૨. E-mail : vicharvalonun@yahoo.co.in Web : www.vicharvalonu.com	મો. ૯૪૨૬૩ ૭૬૬૫૯ ફોન : ૦૭૯-૩૦૧૨૨૭૩૬
મુદ્રક :	અનુરાજ ગ્રાફિક્સ, ૪૦૬, વિમૂર્તિ કોમ્પ્લેક્ષ, ગુરુકુળ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૨.	ફોન : ૯૮૯૮૦ ૩૮૪૫૨

સંપાદક ગણ

તરુણ શાહ	બી-૧/૯, અગ્રવાલ ટાવર્સ, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૬૧	ફોન : ૯૪૨૬૩ ૮૩૦૦૮
પ્રજ્ઞા પટેલ	આત્મનુ, ૧૬૮૭/૧, સેક્ટર-૨ ડી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૨.	ફોન : (૦૭૯) ૨૩૨૨૮૮૩૩
નિરંજન શાહ	‘સ્મૃતિ’, કલ્યાણ સોસાયટી, મીઠાખળી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬	ફોન : (૦૭૯) ૨૬૪૪૧૬૫૯
જયશ્રી મહેતા	૧૩, સ્મિતા એપા., મીરાંબિકા રોડ, નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩.	ફોન : ૯૮૨૫૧ ૮૭૭૪૯
મુનિ દવે	૮૦૪, સગુન પેલેસ, શિવરંજની ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫	ફોન : (૦૭૯) ૨૬૭૫૧૩૫૭

આવરણ ચિત્ર : હકુભાઈ શાહ, અમદાવાદ

સંપાદકીય

હમણાં 'શ્રી ઈડીયટ્સ' ફિલ્મ રીલીઝ થઈ, તે અરસામાં કુમળા કિશોર કિશોરીઓ, વિદ્યાર્થીઓની આત્મહત્યાના કિસ્સાઓ છાપાનાં પાને અને ટીવીના પરદે કંઈક વધુ જ દુઃખ અને ગુસ્સા સાથે ચર્ચાયા. શિક્ષણવ્યવસ્થા અને કૌટુંબિક ઉછેર - બંનેના માથે સ્વાભાવિક રીતે જ દોષનો ટોપલો ઢોળાતો દેખાયો. શિક્ષણવ્યવસ્થામાં બદલાવ દૂરની, મુશ્કેલ વાત હોઈ, વાત આવીને ઊભી રહે છે, આપણા આ અંકના વિષય ઉપર.

'કાંકરીચાળો'માં ગયા અંકે 'માતૃ-પિતૃત્વ' - નો મુદ્દો ઉછાળ્યો ત્યારે સ્વાભાવિક જ વિષયને લગતા સાહિત્યમાંથી પસાર થવાનું બન્યું. બે વાત ઊડીને આંખે વળગી. એક, કેટકેટલું લખાયું છે આ વિષયે, અને બીજી, કેટલો ઓછો વંચાય છે આ વિષય! આ બીજું તારણ કદાચ ઉતાવળિયું હોઈ શકે, પણ એ તારવ્યું છે તો આજુબાજુ નજર કરીને, જુવાન દંપતીઓ સાથે અછડતી વાતચીતમાં ઉતરીને. ત્રીજી, સૌથી મોટી વાત એ પણ ખ્યાલમાં આવી કે આ કળા - કે વિજ્ઞાન - માં તમારો પાલો પડે છે એક જીવંત વ્યક્તિત્વ સાથે, જેમાં તમે અને તમારું બાળક એકબીજા માટે ખાસ અને અનન્ય છો. એટલે તમારે વ્યવહારિક અને માનસશાસ્ત્રીય એમ બંને મોરચે સજ્જતા કેળવવાની રહે.

આશા રાખું કે આવી સજ્જતા, વૈચારિક સ્પષ્ટતા કેળવવામાં કેદારનાથજી, રજનીશ, વાડીલાલ ડગલી માર્ગદર્શક બનશે, તો જયશ્રીબેન, હેમાંગીબેન તથા પ્રિ. જશભાઈ પટેલના સંવાદલેખો બાળઉછેરના વ્યવહારિક પાસાંને ઉજાગર કરશે. પણ આ બધાં પછી, એક કરતાં વધુ લેખકોએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેમ, તમારા બાળક સાથે કામ પાડવાની તમારી પદ્ધતિ તો તમારી આગવી જ હશે, તમારે જ એને વિકસાવવી પડશે.

હવે ફોકસ જરા "વૈવિધ્ય" ઉપર ફેરવીએ તો તરત જ દેખાશે કે જેમ બાળઉછેરના મામલે, તેમ યુવા-સમાજ-વિકાસના ક્ષેત્રે પણ ઑલ ઈઝ નોટ વેલ! આ લેખોમાં એક પરેશાની, એક છૂપો આકોશ નજર આવે, અને દિલો-દિમાગને ઠેસ પહોંચે તો પછી તો માંઘલો સુઝાડે તે જ કર્તવ્ય!

ગુરુદેવ ટાગોરની એકસો પચાસમી જન્મજયંતિ દેશ આ વર્ષે ઉજવી રહ્યો છે, એ પ્રસંગે એક નાનકડી અંજલિ લઈને આવે છે "સૌંદર્યબોધ". ગુણવંત શાહનો દીકરીને પત્ર તથા સંજયનું હરીભરી જીવનભરી શાળાનું સ્વપ્ન ગમ્યાં એટલે ગુલાલ કર્યો!

અને જરા મજા કરવી છે? તો ધ્યાન ખેંચું 'હળવાશ'માં શરીફા વીજળીવાળાની હળવી કલમે રજુ થયેલ 'હાહુ-વઉ' એપિસોડ તરફ. લખાયો છે એ જ લઢણમાં, મોટેથી, બે-ચાર મિત્રો સમક્ષ નાટકીયા બનીને વાંચશો, તો ઘડીભર હળવા થઈ જવાશે.

નિરંજન શાહ

દર વરસે લાખો લગ્ન થાય છે. લાખો નવા દંપતી પોતાના નવા સંસારની શરૂઆત કરે છે. પોતાના વડીલોએ, માતાપિતાએ, સંસારમાં, દામ્પત્યજીવનમાં કરેલી ભૂલો તેઓ પણ કરે છે અને તેના કડવા અનુભવો પોતાનાં માતાપિતાની માફક તેઓ પણ ભોગવે છે. દરેક પેઢી તેનાં તે જ વિપરીત પરિણામોના અનુભવો લઈને જાય છે, છતાં ભાવિ પેઢીને પોતાના અનુભવોનું જ્ઞાન આપીને તેને સાવધ કરતી નથી. અજ્ઞાન, અસંયમ અને કામ, ક્રોધ, લોભના આવર્તોને લીધે પોતાને હાથે થયેલી ભૂલો અને તેનાં પોતાને ભોગવવાં પડેલાં પરિણામોમાંથી પોતાની ભાવિ પેઢી બચી જાય તે માટે તે સંસારમાં પડે તે પહેલાં આપણે તેને સાવચેત કરતાં નથી. પોતાના સંતાનને આપણે અજ્ઞાનમાં રાખીએ છીએ. સંસારનું અને તેમાં થતા ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પ્રકારો, તેનાં સુખદુઃખ, આનંદ-શોક, લાભહાનિ, ઉન્નતિ-અવનતિ, યશ-અપયશ, સારું-નરસું વગેરે બધાંનું જ્ઞાન તેમને પહેલેથી જ આપીને કયા ક્ષેત્રમાંથી, કયે માર્ગે, કેવી રીતે તેમને જવાનું છે અને તેમાંના અનિષ્ટ, દુઃખ, શોક, અવનતિ, અપયશ વગેરે કેમ ટાળવાં તે આપણે તેમને કહેતાં નથી. આ આપણી જડતા છે. લાંબા વખત સુધી આપણા સમાજની સ્થિતિ જોતાં મને આમ લાગે છે. તેમ છતાં પણ હું એમ કહેવા તૈયાર નથી કે આપણે પેઢીઓથી દુષ્ટ કે મૂર્ખ છીએ અને આપણાં સંતાનોનું જાણી જોઈને અકલ્યાણ કરતાં આવ્યા છીએ. માતાપિતાના હૃદયમાં પોતાનાં સંતાન વિશે કેટલો પ્રેમ, વત્સલતા અને કાળજી હોય છે તે હું જાણું છું. મારા પોતાનાં તેમ જ મારા આત્મ, ઈષ્ટ અને મિત્ર વગેરે અનેકના માત-પિતાનાં પ્રેમ અને વાત્સલ્યનો જે લાભ મને સદ્ભાગ્યે મળ્યો છે તે હું કદી ભૂલી શકું તેમ નથી. તેમના પ્રેમ અને વાત્સલ્યની મહત્તા હું જાણું છું. તે બધાં વિશે મારા મનમાં પૂજ્યભાવ અને કૃતજ્ઞતા વસે છે. એ મારા હૃદયમાંથી કદી જશે નહીં. પણ એ બધા ભાવો કાયમ રહેવા છતાં મને એમ લાગે છે કે, સંસારની કેટલીય આવશ્યક બાબતો વિશે આપણામાં જડતા છે. કદાચ રૂઢિગ્રસ્તતાનું અથવા આપણા સામાજિક ધાર્મિક પરંપરાગત રીતરિવાજોનું તે પરિણામ હોય. પણ લાંબા વખતથી ચાલતો આવેલો આ દોષ આપણે હવે કાઢી નાખવો જોઈએ. નાનપણથી છોકરાંને યોગ્ય જ્ઞાન આપતાં આપતાં, તેમને આગળ જતાં સંસારની યથાર્થ ઓળખાણ થયા પછી, જવાબદારીની, કર્તવ્યની ભાવના તેમનામાં દૃઢ થયા પછી, અને આપણી કરેલી ભૂલો તેમને હાથે નહીં થાય એટલી જાગૃતિ, જ્ઞાન અને દ્રઢતા તેમને પ્રાપ્ત કરાવ્યા પછી જ તેમને માતાપિતાએ સંસારમાં જોડવા જોઈએ.

(શ્રીકેદારનાથજીને કોઈએ પૂછ્યું, પ્રત્યક્ષ પોતાના બાળકો માટે પુષ્કળ સહન કરનારાં માબાપોનુંય બાળકો મોટાં થયા પછી માનતાં નથી તેનું કારણ શું હશે?)

જવાબ : છોકરો હોય કે છોકરી તેને સાચા ધર્મનું શિક્ષણ આપીને ધર્મનિષ્ઠ બનાવવાનો પ્રયત્ન આપણે કરતાં નથી એ જ આનું કારણ હોવું જોઈએ. માબાપ બાળકો પર પ્રેમ કરે છે, વાત્સલ્યને લીધે તેમને માટે ઘણું સહન કરે છે, અને તેમને સુખી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. સુખ અને સહવાસને લીધે જન્મથી બાળકોના મનમાં માબાપ વિશે પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વખતે કોઈ કોઈનો વિયોગ સહન કરી શકતું નથી. પરંતુ બાળકો જેમ જેમ સ્વાધીન થાય છે, તેમના મનમાં જુદી જુદી સુખેચ્છાઓ જાગ્રત થાય છે અને તે માબાપ તરફથી પૂરી થવી શક્ય નથી એમ તેમને લાગે છે, ત્યારે એ બધી જ્યાંથી પૂરી થાય એમ તેમને લાગે છે તે તરફ તેમની મનોવૃત્તિ વળે છે અને માબાપ પ્રત્યેનો પહેલાંનો ભાવ ઓછો થવા માંડે છે. માબાપે પણ બાળકોને કેવળ સુખ આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો હોય છે તેથી તે કેવળ સુખભોગી બની ગયેલાં હોય છે. માબાપને વિશે તેમને જે પ્રેમ હોય છે તે પણ કેવળ પોતાના સુખને લીધે જ હોય છે. સુખ મળે ત્યાં મમતા બંધાવાની સહજવૃત્તિ બાળકોમાં વધેલી હોય છે. તેમાં કર્તવ્યનો કે ધર્મનો અંશ ઘણે ભાગે નથી હોતો. કર્તવ્યને માટે કષ્ટ પણ સહન કરવાં જોઈએ, દુઃખ થાય તો પણ કર્તવ્ય છોડવું ન જોઈએ, ધર્મની આગળ સુખની પરવા કરવી ન જોઈએ, અધર્મ કે અન્યાય સહન ન કરતાં એના પ્રતિકાર માટે બધું સહેવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ, સારાંશ, આપણે ધર્મ માટે જ જીવવું જોઈએ અને ધર્મ માટે જ પ્રસંગે મરણ પણ આનંદથી સ્વીકારવું જોઈએ; આવી જાતની કેળવણી માબાપે બાળકોને કદી આપેલી નથી હોતી. બાળકોને સતત સુખ આપ્યા કરીને તેમણે તેમને કેવળ સુખભોગી બનાવેલાં હોય છે. આવી રીતે સુખભોગી બનેલી પ્રજાને જોઈતાં સુખો માબાપ તરફથી મળવાનું અટકી જતાં, જ્યાંથી તે મળશે એમ તેને લાગે છે એ તરફ તે વળે અને માબાપને છોડી જાય, તો તેમાં નવાઈ શી?

વાત્સલ્ય દ્વારા માતાપિતા બાળકોને જો આવી જાતના સંસ્કારો આપતાં રહે તો તેમના વાત્સલ્યનું પરિણામ ધર્મને રૂપે બાળકોમાં પ્રગટ થયેલું તેમને જણાયા વગર રહેશે નહીં.

(‘વિવેક અને સાધના’માંથી, સાભાર)

૨. નવું બાળક

૨જનીશ

ઓશો ૨જનીશને પૂછવામાં આવ્યું, “સારાં મા-બાપ કેવી રીતે બની શકાય?”, આ રહ્યો ઓશોનો ઉત્તર :

મારા મત પ્રમાણે, તમારે તમારાં બાળકો સાથે, તમારું પોતાનું જીવન, તમારા પોતાના અનુભવો વહેંચવા સિવાય કંઈ કરવાનું જ નથી. એમને કહો કે અમને પોતાને અમારા માબાપે એક ઢાંચામાં બાંધી દીધા હતા, અમે એક નિશ્ચિત ચોકઠામાં, અમુક

પૂર્વનિર્દેશિત આદર્શો સાથે જીવ્યા, અને એને કારણે જ અમે જીવનનો આનંદ ગુમાવી બેઠા! અમારે તમારી પાસેથી તમારું જીવન ખૂંચવી લેવું નથી. અમારે તમને તદ્દન મુક્ત-સ્વતંત્ર જોવા છે - આખરે, બાળકો માટે તો તમે ભૂતકાળના પ્રતિનિધિ છો.

માતા કે પિતામાં આવું કહેવા માટે અત્યંત હિંમત અને સાથે જ અત્યંત પ્રેમ જોઈએ. તમારે એમને કહેવાનું છે, “અમારા આદર્શો સ્વીકારશો નહીં, તમારી પોતાની બુદ્ધિ પર આધાર રાખો. તમે કદાચ ભટકી પણ જાઓ, પણ ગુલામ રહીને સાચા રહેવા કરતાં એ વધુ સારું છે! ભૂલો કરવી અને શીખવું એ કેવળ કોઈને અનુસરવું અને ભૂલોથી બચવું, એના કરતાં વધુ સારું છે. એવું અનુસરણ કેવળ ઝેર છે.”

તમે જો બાળકને સાચ્યે જ પ્રેમ કરતા હો તો આ બધું સહેલું છે. મને ‘કેવી રીતે?’ એમ ન પૂછશો, કારણ પ્રેમની કોઈ પદ્ધતિ, કોઈ ટેકનીક નથી હોતી. બસ, પ્રેમ કરો અને એમની સ્વતંત્રતાનો આનંદ ઉઠાવો, એને માણો. એમને ભૂલો કરવા દો, અને એમણે શું, ક્યાં ભૂલ કરી છે, તે પારખવામાં એમને મદદ કરો. એમને કહો કે ભૂલો કરવામાં કાંઈ ખોટું નથી, ભૂલોમાંથી જ તમે શીખશો, પણ એક જ ભૂલ વારંવાર ન કરશો, કારણ કે તો તો તમે મૂર્ખ ઠરશો!” બાળકો સાથેના સતત સંવાદ, સહેવાસ દ્વારા તમારે પોતાને આ રીત વિકસાવવાની છે.

એટલે, એક રીતે, તમારે બાળકોને કોઈ હકારાત્મક કાર્યક્રમ આપવાનો નથી, પણ એમની નકારાત્મક રીતે, કેવળ સંભાળ લેવાની છે - કારણ બાળકો આખરે બાળકો છે. તેઓ ક્યારેક એવા જોખમ તરફ જાય કે તેમને ભયંકર નુકશાન થઈ બેસે. એ પંગુ બની જાય. આવે વખતે પણ એમને કોઈ હુકમ ન કરો, કેવળ પરિસ્થિતિ સમજાવો. અને તમે જોશો કે બાળકો મોટેભાગે ધ્યાન દેવા સમજવા તૈયાર હોય છે. બસ એક સમજણ એમનામાં પાંગરવા દો. થોડાંક વર્ષોનો જ આ સવાલ છે, પછી તો તમારી આવી સંભાળની પણ એમને જરૂર નહીં રહે, એ પોતે જ પોતાને જાળવતાં શીખી જશે.

અને બાળક તમને નહીં ગમતી, તેમ નહીં ધારેલી દિશામાં જતું રહેશે એવો ડર માતા-પિતા તરીકે તમને હોય એ હું સમજી શકું છું. પણ એ તમારો પ્રશ્ન છે. બાળકો તમારા ગમાઅણગમા મુજબ જીવવા જન્મ્યાં નથી. એમને એમની પોતાની રીતે જિંદગી જીવવી છે, અને તમને એનો આનંદ હોવો જોઈએ.

વળી, એક બીજી પણ વાત છે. તમે તમારામાં ઊંડે રહેલી ઊર્જાને અનુરૂપ જીવન જીવો, તો જ તમે મહત્તમ પ્રાપ્ત કરી શકો. એથી બીજું કાંઈ તમને સામાન્ય જ રાખશે. અને આખો સમાજ આવી સામાન્ય વ્યક્તિઓનો બનેલો એટલા માટે જ છે કે કોઈ પોતે જે માટે નિર્માયો છે, તે બનતો નથી. એ કંઈક બીજું જ બની બસે છે.

એટલે માતા-પિતાનું કામ બહુ નાજુક અને જવાબદારીભર્યું છે. અને એ મૂલ્યવાન છે, કારણ કે બાળકનું આખું જીવન એના ઉપર આધાર રાખે છે. તમે એક એવો મહેમાન

ધરતી ઉપર લાવો છો, જે તદ્દન અબુધ, પણ શક્યતાથી ભરપુર છે. અને એ શક્યતાઓનું જો પ્રફૂલ્લન નહીં થાય, તો એ દુઃખી રહેશે - કોઈ મા-બાપ પોતાના બાળકને દુઃખી જોવા ઈચ્છતાં હોતાં નથી. પણ એમની વિચારણા ગલત હોય છે. એમને લાગે છે કે તે ડોક્ટર, એન્જિનિયર, વૈજ્ઞાનિક કે અધ્યાપક બનશે તો જ સુખી બનશે. પણ આ ખોટું છે. એમની અંદર રહેલું શક્યતાનું બીજ પાંગરીને વૃક્ષ બનશે. એમાં જ એની સાર્થકતા કે આનંદ હશે.

અને માટે જ બાળકને 'હા' કહેતાં શીખો. બાળકને વરસાદમાં પલળવું છે - મા ના કહેશે - ના, શરદી થઈ જાય! હવે શરદી એ કંઈ કેન્સર તો નથી! પણ બાળક વરસાદમાં નાચવાનો જે આનંદ ગુમાવશે, એ કંઈક બહુ જ સુંદર, ગુમાવે છે. પણ નવ્વાણુ ટકા કિસ્સાઓમાં 'ના' પાડવા પાછળ તમારી ધાક જમાવવાની ઈચ્છા સિવાય કંઈ હોતું નથી. તમે વડાપ્રધાન બનીને લાખો લોકો ઉપર ધાક નથી જમાવી શકતા, તો પતિ બનીને પત્ની ઉપર જમાવો. પત્ની માતા બનીને બાળક ઉપર સત્તા જમાવે, બાળક એના ટેડીબેર પર સત્તા જમાવે, બિચારા ટેડીબેરની પાછળ કોઈ નથી, જેની ઉપર એ સત્તા જમાવી શકે!

આ એક આપખુદ સમાજ છે. હું કહું છું કે જો આપણે સ્વતંત્ર બાળક બનાવી શકીએ તો આપખુદ સમાજ અદૃશ્ય થઈ જશે. આપણને એક વધુ માનવીય સમાજ મળશે. (ઓશો રજનીશના 'ધી ન્યુ ચાઈલ્ડ' પુસ્તકમાંથી, સાભાર)

૩. બાળકો માટે સમય ક્યાં છે?

વાડીલાલ ડગલી

એકવાર અમારા ઘેર મારી શાળા, વિદ્યાવિહારના આચાર્ય શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ થોડા દિવસ માટે રહેવા આવ્યા. બે-એક દિવસ પછી તેમણે મને કહ્યું : "તું તારાં બાળકોને જે નિરાંતથી ભણાવતો હતો તે જોઈને મારું મન પ્રસન્ન થયું છે. સાચું કહું તો તારા વિશે મારો એવો ખ્યાલ હતો કે ધમાલિયા વ્યવસાયમાંથી બાળકો માટે તને સમય જ નહીં મળતો હોય." મને આ પ્રમાણપત્રથી હર્ષ થયો પણ પછી વિચાર આવ્યો કે આપણું જીવન કેવું થઈ ગયું છે! પિતા બાળકો સાથે થોડો સમય કાઢે એ પણ નવાઈની વાત થઈ ગઈ છે. ભાતભાતનાં કામ કરવા માટે આપણી પાસે સમય છે, માત્ર બાળકો માટે સમયની મારામારી છે.

મારો એવો અનુભવ છે કે જ્યારે મારા દીકરા કે દીકરી સાથે થોડો પણ સમય ગાળું છું ત્યારે એ ભારે ખુશમિજાજમાં હોય છે. બાળક તો એવું છે કે જરીકમાં એ મલકી ઊઠે અને જરીકમાં બગડી બેસે. પણ મા કે બાપનો એને નિરાંતનો સહવાસ મળે તો એ ખીલી ઊઠે. તેણે કાંઈ સારું કામ કર્યું હોય અને એને કોઈ શાબાશી આપે તો તે રાજી થાય. પણ આવી શાબાશી બા કે બાપુજી પાસેથી મળે તો એની આંખમાં ઓર ચમક આવે. સાવ નજીવા પ્રયત્નથી બાળકને ખરો આનંદ મા-બાપનો સહવાસ જ કદાચ આપી શકતો હશે.

મા-બાપના સહવાસથી બાળકનું મન પ્રફુલ્લિત થાય છે. ફાયદો આટલો જ નથી. આથી બાળકની સલામતીની ભાવના પ્રબળ બને છે. મને એમ લાગે છે કે આથી એના મનમાં પડેલા ભયની માત્રા ઓછી થાય છે. એને ખબર નથી પડતી છતાં એના મનમાં એવું કંઈક પ્રવેશે છે જે એને કહે છે : ‘આ દુનિયાનો સામનો તારે એકલાએ જ નથી કરવાનો.’ શાળા, શિક્ષક, વર્ગકામ, પરીક્ષા વગેરેનો સામનો બાળક એકલું જ કરતું હોય છે.

શાળા પૂરી થયા બાદ બાળકને કોઈ સહાયની જરૂર હોય તો મા કે બાપે જ આપવી જોઈએ એવું મારું માનવું છે. આવી સહાયનો બાળકને ભાર નહીં લાગે. બાળકની સ્થિતિ સતત અસ્થિર હોય છે. આપણી દુનિયાના ઘાટમાં ગોઠવાઈ જવા માટે રોજ એની મથામણ ચાલતી હોય છે. આટલાં મોટાં મા-બાપ અને આટલાં નાનાં છોકરાં! આ અંતર કઈ રીતે ઘટાડવું એનો મને ઘણીવાર વિચાર આવે છે. આ અંતર બાળક સાથેના નિરાંતના સહવાસથી જ ઓછું થઈ શકે. બાળકને ઉભડક-ઉભડક બોલાવવું હોય તો ન બોલાવવું સારું. કોઈ પ્રેમી લાંબા વિયોગ પછી એની પ્રિયતમા સાથે જે તન્મયતાથી વાતો કરે એવી તન્મયતા આપણે બાળકો સાથે વાતો કરવામાં લાવી શકીએ તો બાળકો અને આપણને બંનેને સ્વાદ રહી જાય એવો આનંદ મળે છે.

બાળક જલદી જલદી વસ્તુ ત્યારે ગ્રહણ કરે કે જ્યારે એને એવું લાગવા માંડે કે એની પણ ગણતરી થાય છે. એકવાર એના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો જરા જેટલો પણ સ્વીકાર થયો કે તરત એના મનનાં બારણાં ધડાક કરતાં ઊઘડી જાય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં તો કોઈ ઘેર આવે તો મોટાની સાથે બાળકની પણ ઓળખાણ કરાવાય છે. આપણે ત્યાં બાળક પ્રત્યે પ્રેમ છે પણ આદર નથી. આને કારણે કદાચ આપણી પ્રજામાં આત્મશ્રદ્ધા અને એને કારણે આવતું શિસ્ત ઓછાં હશે. બાળપણમાં મા-બાપનો સહવાસ અને આદર મળ્યાં હોય એ વ્યક્તિનો વિકાસ વધુ સુગ્રથિત બને છે એવું મને લાગે છે. જે બાળકોને મા-બાપનો સહવાસ મળ્યો હોય એમનું વ્યક્તિત્વ, જેમને આવો સહવાસ ન મળ્યો હોય એમના વ્યક્તિત્વથી કઈ રીતે જુદું પડે છે એની તપાસ (સર્વે) કરવામાં આવે તો એવી માહિતી કદાચ મળે કે જેમને માટે માતા-પિતાએ સમય આપ્યો હોય એમનું વ્યક્તિત્વ વધુ આત્મશ્રદ્ધાવાળું, વધુ પ્રેમાળ, વધુ નિરુપદ્રવી અને વધુ સર્જનાત્મક હોય છે. એક મા-બાપ તરીકે આપણે સમાજને આથી વધુ કીમતી ભેટ કઈ આપી શકવાનાં છીએ?

(‘શિયાળાની સવારનો તડકો’માંથી, સાભાર)

ગયે મહિને તમને મળેલ પુસ્તિકા : જીવનમાં વિજ્ઞાન : ડૉ. ફેઈનમેનની અનુભવ કથા
 મૂ.લે. રાલ્ફ રાઈટન, સારાનુવાદ : પ્રજ્ઞા ભટ્ટ કિંમત રૂ. ૩૫.૦૦
 આવતે મહિને તમને મળશે : પૂર્વ અને પશ્ચિમના સૂર-સાધકો,
 લેખક : અભિજિત વ્યાસ

“મેં તો પેરેન્ટ વર્કશોપમાં ભાગ લીધો છે, મને ખબર છે આ પ્રાંજલને કેમ રાખવો બા, હવે તમારો જમાનો ગયો. જુના હાલરડાના શા રાગડા તાણો છો? જુઓ, આ કેસેટ વગાડું છું, એ તરત સૂઈ જશે.” “ભલે ભાઈ, ભલે” આ વાતચીત હતી પ્રાંજલની મમ્મીની અને બાની. બાએ ચૂપચાપ રૂમમાંથી વિદાય લીધી અને સમિતા પ્રાંજલને સૂવાડવા કેસેટનું વોલ્યુમ ધીમું-મોટું કરતી રહી પણ રડતા પ્રાંજલને શું દુઃખ હતું એ કોઈએ ન જોયું.

અનિલાને પુસ્તકો વાંચવા કરતાં પાનાં ફેરવવાનો અને હેડીંગ વાંચી લેવાનો જબરો શોખ. પછી લેખકનું નામ મોઢે. કલબમાં-મહિલામંડળમાં મળે ત્યારે એ વિશે વાતો કરે. બધાં એની વાકૂળતાથી પ્રભાવિત થઈ જાય પણ ઊંડાણ કંઈ નહીં. એનો રાજુ દીકરો કોઈપણ વસ્તુ માગે કે અનિલા પોતાની મરજીથી એકવાર ના પાડે પછી ‘ના’ ની હા ન થાય! રાજુ રડીને - થાકીને ઊંઘી જાય પણ અનિલાની હઠ રાજુ કરતાં વધારે સશક્ત! કોઈ સમાધાન નહીં! વાંચ્યું ‘તું, જીવ ન પોષવી. જેમ જેમ રાજુ મોટો થયો તેમ તેમ બંને વચ્ચે અંતર વધતું ચાલ્યું. રાજુ પોતાની ઈચ્છા પૂરી કરવા અવનવા પગલાં ભરવા લાગ્યો. કેવાં એની કલ્પના કરવાની રહી.

અશોક અને કીના બંનેની આગવી સૃષ્ટિ. અલગ નોકરી અલગ મોભો, અને જુદા જુદા ગમાઅણગમા. ભાગ્યે જ એક વાતમાં બંને સમંત થાય. નાનકડી કીશા મોટી થવા લાગી. કીનાને દીકરીને ભરતનાટ્યમ્માં પારંગત કરવી હતી. અશોકને કરાટેમાં. બંને જણ પોતાનો આગ્રહ પકડી રાખે, કોઈ કીશાને પૂછે ય નહીં કે તારે શું શીખવું છે?

પાર્થ અને અમોલાના સ્મિતની વાત જ અનોખી છે. સાત વાગ્યાની સ્કૂલ. સવારે વહેલા સ્મિતને ઉઠાડી દેવામાં આવે. ઝટપટ તૈયાર થઈ જવાનું. મોડું ન થાય એટલે મમ્મી જ એના બટન બંધ કરે, બૂટ મોજાં પહેરાવે અને વાન આવે એટલે હાથમાં લન્યબોક્સ આપી રીતસર ધક્કો મારી બહાર મોકલે. લન્યબોક્સમાં મોટેભાગે ખોલેલા પેકેટ્સ હોય! બપોરે ૧૨.૩૦ વાગે આવે, જલ્દી જમાડે ન ભાવે તો પરાણે - આટલું તો ખાવું જ પડે ને? કહીને ખવડાવી દે. સ્મિતનું કટાણું મોં જોઈને લાગે, આનું નામ સ્મિત કોણે પાડ્યું? પછી ... લેસન પતાવવાનું ફરમાન. લખતાં લખતાં ઊંઘ આવી જાય ને જો મમ્મીએ જોયું તો ખલાસ. ‘તમને નાનાં છોકરાંને વળી આટલી ઊંઘ શેની આવે?’

ત્રણ વાગે એટલે ટ્યુશન ક્લાસ. અઠવાડિયામાં ત્રણવાર પાંચ વાગે કરાટે ક્લાસ, બે વાર ડાન્સ ક્લાસ અને એકવાર સ્વિમિંગ ક્લાસ. સાંજે થોડુંક રમવા મળે, પણ તરત બૂમ સંભળાય ‘સ્મિત, ચાલો ઘરમાં.’ દાવ મૂકીને સ્મિત ઘરમાં આવે. એનું શરીર અને મન - બંને થાક્યાં હોય. જમીને ઊંઘી જાય. સ્મિતને ઘડિયાળને કાંટે દોડવાનું, મમ્મીના

હુકમથી ચાલવાનું. કોઈ બ્રેક નહીં, રિલેક્સેશન નહીં, કોઈ ચેઈન્જ નહીં. બધામાં હીરો બનવાનું છે ને? માત્ર રવિવારે દાદા આવે એટલે સ્મિત ખુશ ખુશ પણ આ ખુશી થોડો સમય જ રહે! સ્મિત કોઈવાર બોલી ઊઠે, “મમ્મી, મને શ્વાસ તો લેવા દે! હું કંઈ મશીન છું?”

આદિત્ય શ્રીમંત ડૉક્ટર દંપતીનો એક જ લાકડો પુત્ર. ૧૪ વર્ષનો છે. હમણાં એકદમ શાંત રહે છે, હળતોમળતો નથી, એકલો બેસી રહે છે. મમ્મી-પપ્પા અર્થોપાર્જનમાં અત્યંત વ્યસ્ત. બધી સુવિધાઓ છે - પણ સમય નથી સાથે બેસવાનો, વાત કરવાનો કે ગમ્મત કરવાનો. ફાજલ સમયમાં કોમ્પ્યુટર કે ટી.વી. સામે બેસી રહે છે - જોવાનું ન જોવાનું બધું ય જોયા કરે છે, કંટાળે એટલે સૂઈ જાય છે. આદિત્ય ‘સૂર્ય જેવો તેજસ્વી બને’ ના સપનાં જોતાં માતા-પિતા એને એકલતાના અંધકારમાં ધકેલી રહ્યા છે એનાથી અજાણ કેમ છે?

શેફાલીનું રિઝલ્ટ સરસ આવ્યું છે. મેડિકલમાં પ્રવેશ મેળવવાની લાયકાત છે. પ્રયત્નો ચાલુ છે પણ એ એના ટીચર પાસે રહે છે. ‘મેડમ, તમે સમજાવોને મારાં મમ્મી પપ્પાને, મારે ડૉક્ટર નથી થવું. મને એમાં જરાય રસ નથી. બધાં મને ખૂબ ફોર્સ કરે છે.’

અનુપમા અને અખિલ સોસાયટીના અગ્રગણ્ય ગણાતા મા-બાપ છે. ઈશા એમની દીકરી થોડી નબળી છે પણ આ મમ્મી-પપ્પાને હોંશ છે, અરમાન છે એકના એક સંતાનને બધા ક્ષેત્રમાં આગળ લાવવાના. ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે. કોમળ ઈશા એમની મહત્વાકાંક્ષાને પહોંચી વળવા શારીરિક કે માનસિક રીતે સક્ષમ નથી તેથી મનોમન મૂંઝાય છે. અનુપમા સુપરમોમ છે પણ ઈશાનું શું થશે?

આ પ્રાંજલ, રાજુ, કીશા, સ્મિત, આદિત્ય, શેફાલી કે ઈશાની વાતો - આ પીડા કાલ્પનિક નથી. કેટલીક વાતો એમની ડાયરીમાંથી વાંચેલી છે તો કેટલીક એમના પોતાના જ મુખેથી સાંભળેલી છે. આવાં અનેક ઉદાહરણો આ ધરતી પર પડેલાં છે. જેમ Neorich માણસો હોય છે તેમ આ નવા નવા ઊગતા માતા-પિતાઓ અત્યંત ઉત્સાહી હોય છે એ બહુ સહજ છે. પોતાનાં બાળકોના ઉછેરમાં દેખાદેખી, સ્પર્ધા, વિભક્ત કુટુંબની સમસ્યા અને ખાસ તો પોતાની જીવનદોડમાં બાળકો માટે સમયનો અભાવ તેમ જ સમાધાન કે સમજણપૂર્વકના માર્ગદર્શનની ક્ષતિ - આ બધું જ અસર કરે છે. કેટલું બધું કરી લેવું છે, કેટકેટલું પ્રાપ્ત કરવું છે આ જીવનમાં? ને એનો બોજો પોતાના બાળક પર સીધી કે આડકતરી રીતે પડે છે, જે આગળ જતાં બાળકને જાતજાતની સમસ્યામાં ધકેલે છે.

કહેવાય છે કે જ્યારે બાળક જન્મે છે ત્યારે મા જન્મે છે - પિતા જન્મે છે. આજના યુવક યુવતીઓને અભ્યાસક્રમમાં અથવા અન્ય કોઈપણ રીતે બાળઉછેર, બાળવિકાસ, બાળસમસ્યાઓ, જવાબદાર માતૃપિતૃત્વ વગેરેનું સમજણપૂર્વકનું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન જવાબદાર અને અનુભવી વ્યક્તિઓ દ્વારા શિખવાડવું જોઈએ જેના પરિણામે સુચારુ સમાજની સંરચના થઈ શકે.

(૪૦૪, આકાશગંગા ફ્લેટ, ઉત્સવ પાર્ટી પ્લોટ, જૂની સીવિલ કોર્ટ રોડ, રાધાકૃષ્ણાનના સ્ટેચ્યુ પાસે, પોપાટીનગર, આણંદ-૩૮૮૦૦૧. ફોન : ૦૨૬૮૨-૨૫૨૫૮૮, મોબાઈલ ૯૯૨૫૧૮૭૭૮૯)

ઉનાળાની કે દિવાળીની રજાઓમાં બાળકો ઘરમાં હોય ત્યારે ખૂબ જ જૂજ માતાપિતાને તે આશીર્વાદરૂપ લાગે છે, મોટાભાગનાં તે તે આપત્તિરૂપ લાગે છે. બીજાબાજુ કેટલાક માતાપિતા તેમનું બાળક વધારે હોંશિયાર બને અને સમાજમાં કે મિત્રવર્તુળમાં વિશિષ્ટ તરી આવે તે માટે જુદા જુદા કલાસીસમાં મોકલી આપે છે. આમાં બાળકની ગૂંજાઈશ, તેની સુષુપ્ત આવડતો કે ઉત્સુકતા જોયા વગર બાળકને માતાપિતાને પોતાને જ્યાં જે જ્યે ત્યાં ધકેલી દેવાય છે, જેના પરિણામે બાળકમાં સ્વતંત્ર ને સર્જનાત્મક વ્યક્તિત્વને બદલે કંઈક અવળું જ પરિણમે છે તે બાબતે માબાપો, નવદંપતીઓ અને છેવટે આપણો સમાજ ખૂબ જ બેધ્યાન ને બેદરકાર છે. બાળકની ઉંમર કરતાં વહેલું ને વધારે પડતું શિક્ષણ આપવા આજના મોટાભાગનાં માબાપો તલપાપડ હોય છે, એ માટે જે તે સમયપત્રક ઈત્યાદીનું કડકપણે પાલન કરવાનું હોય છે. અન્યથા શિક્ષાને પાત્ર! આવી શિક્ષાને લીધે બાળકમાં મનોશારીરિક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે, જેનો ખ્યાલ ભણેલા પણ અણઘડ માતાપિતાઓને આવતો નથી. દા.ત. બાળક ચીડીયલ, અડિયલ ને ગુસ્સાખોર બની જાય છે, ગમે તેટલું ને ગમે તેવું બાધે પીધે રાખે છે. તેમ છતાં માતાપિતા તેના કાયમી ઉકેલ માટે સભાન બનતા નથી. એટલું જ નહિ, પોતાના ગમે તેવા આહારવિહારના શોખોને કારણે બાળકને પણ એવા રવાડે ચડાવતાં હોય છે, જેથી બાળકને પોષણયુક્ત આહાર મળવાનું તો બાજુએ રહ્યું, પરંતુ તન-મનને નબળા કરી દેતા આહારવિહારમાં ધકેલાઈ જાય છે. આવી વિષમતાઓના મૂળમાં માતાપિતાની બાળઉછેરને લગતી તાલીમમાં ક્યાશ નહિ, અભાવ પણ કારણભૂત લાગે છે. એથી જ કદાચ વંદનીય હરભાઈ ત્રિવેદી કહે છે કે ઘણાં માબાપો માત્ર લાગણી અને આવેગથી દોરવાતા હોય છે તો વળી એમાંના કેટલાક સાવ સંવેદનશૂન્ય જડ હોય છે. આથી તેમાંના ઘણાય બાળક પર સાચું તથા પૂરતું ધ્યાન આપવામાં ઊણા ઊતરે છે. કેટલાક માતાપિતા બાળકોની પાછળ સમય આપે છે, તેમ છતાં તેમના બાળકો પણ સમસ્યારૂપ હોય છે, કારણ કે એવા માબાપની પાસે પૂરતી સમજણનો અભાવ હોય છે. તેઓ તેમના પોતાના બાળપણના મર્યાદિત અનુભવોને આધારે બાળકોનો ઉછેર કરતા હોય છે, આવા મા બાપોનો વિચાર તથા આચાર વિસંવાદી જ નહિ, કુંઠિત પણ હોય છે, જેનો પડઘો છેવટે બાળકના જ વૈચારિક ને ભાવનાત્મક વિકાસ ઉપર અવળો પડે છે.

બાળકના ઉછેર અંગે જ્યારે માતા-પિતામાં સંવાદિતા હોય છે, ત્યારે બાળક એક સ્વસ્થ વ્યક્તિ તરીકે વિકસતું જતું હોય છે. દા.ત. મારા ધ્યાનમાં એક માતાપિતા છે, જેમને બે બાળકો છે. એક દીકરી અને દીકરો. આ માતાપિતાને વાંચનની ટેવ છે અને સમાજમાં ગરીબ વર્ગને મદદરૂપ થવાનો અભિગમ ધરાવે છે. એમનાં બાળકો પણ એ રીતે

દોરવાયા, કેળવાયા છે. તેઓ તેમનાં બાળકોને ક્યારેય દબાણમાં રાખતા નથી. બાળકો સાથે ચર્ચા કરે, જેમાં રસ હોય તેમાં વિકાસ કરવાની તક આપે, તેમાં આવતી મુશ્કેલીઓની ચર્ચા કરી તેમાંથી માર્ગશોધક વિચારશક્તિને ખીલવવામાં મદદરૂપ બને છે. બાળકોની અભ્યાસ પ્રગતિ, તેમના શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અંગે બાળકો સાથે વાતચીત પણ કરે છે. આમ એ બંને પોતાના બાળકોની નજરમાં સારા માતાપિતા તરીકેનું સ્થાન ધરાવે છે.

વિસંવાદી કે સંઘર્ષમય દામ્પત્ય જીવન ધરાવતાં પતિ-પત્નીનું બાળક અસ્વસ્થ તેમજ મૂંઝવણ ભરેલું તરી આવે છે અને તે જ બાળક જ્યારે ભવિષ્યમાં યુવાનીમાં પગલા માંડે છે ત્યારે તે જિંદગીની મુશ્કેલીઓ સામે ઝઝૂમી શકવા અશક્તિમાન નીવડે છે. અને એ જ પોતે જ્યારે પરણીને મા કે બાપ બને છે ત્યારે ફરી પાછું એ જ દુષ્ક્રમ ચાલુ રહે છે, સિવાય કે એને તોડવામાં આવે. ક્યારેક માતાપિતા જો પોતે સંતાનની માનસિક દેખાતી સમસ્યાઓ નિવારવામાં નિષ્ફળ નીવડતા હોય તો તે માટે મનોવૈજ્ઞાનિકની મદદ લેવામાં શરમ સંકોચ બાજુએ રાખી તેની મદદ લેવી જોઈએ જેથી કરીને બાળક સમસ્યાઓમાંથી મુક્ત બની સ્વસ્થ વ્યક્તિ-નાગરિક તરીકે ઊભરી શકે. મનોવૈજ્ઞાનિક જ નહિ, પરંતુ તેવા અભિગમ ધરાવતા સ્વજનો કે મિત્રોમાં પણ ચર્ચા કરી તેનો ઉકેલ લાવી શકાય.

ત્રણ પ્રકારનાં મા બાપો હોય છે : એક, જેઓ બાળઉછેરના મહત્ત્વ તથા તેની આવડત વિશે તદ્દન અજાણ હોય છે. બીજા, જેઓ બાળઉછેરના મહત્ત્વ તેની આવડત વિશે જાણતા હોય છે, પરંતુ તેને પ્રયોગમાં મૂકવાની ઈચ્છાશક્તિ કે હિંમત ધરાવતા હોતા નથી, ‘સહુનું થશે એ વહુનું થશે’ એવી બીંબાઢાળ પોચટ માનસિકતા ધરાવતા હોય છે. ત્રીજા, જેઓ બાળઉછેરનું મહત્ત્વ સમજતા હોય છે, તેના શાસ્ત્ર વિશે જાણકારી મેળવીને તેને પ્રયોગમાં મૂકવાની ખેવના ને હિંમત ધરાવતા હોય છે. કમનસીબે આ ત્રીજા પ્રકારના મા બાપો સમાજમાં ખૂબ જ ઓછા હોય છે. એના પરિણામે સમાજમાં સ્વસ્થ તથા સર્જનશીલ નાગરિકોની સંખ્યા પેઢી દર પેઢી લઘુમતીમાં રહે છે. પહેલા તથા બીજા પ્રકારના એટલે કે માત્ર નામના માબાપો થકી ઊભરાતા સમાજમાં સર્વક્ષેત્રે સમસ્યાઓ વધી રહી છે, જેના મૂળમાં બાળક પેદા કર્યું એટલે માબાપ થઈ ગયા એવું ભયો-ભયો માનનારા ઈછરા દંપતીઓ જ છે. એવા અધકચરા દંપતીઓ કોઈ ઠેકાણે મેનેજર હોય, ડૉક્ટર હોય, વકીલ હોય, કારીગર હોય, અધિકારી હોય, એવા સમાજમાં પછી તો બધા જ એકબીજા માટે સમસ્યારૂપ બની જતા હોય છે. માબાપોએ જો પોતે સુખી થવું હશે તો બાળઉછેરના વૈજ્ઞાનિક અભિગમ અને વ્યવહાર વગર છૂટકો જ નથી. એવા અભિગમની જાણકારી આપે તેવાં પુસ્તકોનું વાંચન, મનન, બાળઉછેરના તજજ્ઞો સાથેનો સંવાદ એ બધાનું અનુસરણ તેમજ ‘ધ્યાન’ પ્રક્રિયા - આ જ સ્વસ્થ સમાજ માટેની કારગર ઔષધિઓ છે.

મા બાપો પોતાનું બાળપણ ભૂલી જાય છે અને એથી જાણ્યે અજાણ્યે બાળકના બાળપણને વહેલી તકે ઘડપણમાં ધકેલી દેવાનો દુર્વ્યવહાર કરતાં હોય છે. આવાં મા બાપો

પોતે પણ જલદી જલદી ઘરડા બની જતા હોય છે. અને પોતાના બાળકોને પણ એ દિશામાં ધકેલતા હોય છે.

આમ, યુવાન દંપતીઓએ માત્ર નામનાં માતાપિતા ન બનવું હોય, બાળકોને જિંદગીના બોજ તરીકે વેઠારવા ન હોય તો કામના માબાપ બનવું પડશે. એ માટે પુષ્કતા કેળવવી પડશે, બાળઉછેરની કસોટીઓ પાર કરવી પડશે, અને તો જ છેવટે તેમના બાળકો પોતાને માટે ને સમાજના માટે કામના બાળકો બની શકશે, અને એવા બાળકો જ માબાપોને મૂલ્યવાન ગણી શકશે.

સિસોટી : સંતતિ તો પશુપંખીઓ પણ જણતા હોય છે!

(બી-૧/૯, અગ્રવાલ ટાવર્સ, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૬૧. ગતિસંપર્ક : ૯૪૨૭૩૬૦૯૪૬)

૩. કામનાં મા-બાપ

અશોક ન. શાહ

માબાપ ક્યારેય નકામા હોઈ શકતાં નથી કારણ કે માબાપ બનવું એ પણ એક ખૂબ અગત્યનું કામ છે. તે સિવાય સૃષ્ટિ-સૃજન સાવ જ અટકી જાય તે સિવાય પણ એ બિચારાં અગણિત કામો ખાસ કરીને લગ્ન અને પ્રસૂતિ પશ્ચાદ્ કરતાં જ હોય છે. હવે પશ્ચિમના પવને તેમની પાસેથી એક વધુ અપેક્ષા રાખવાનું - good parenting શિખવાની - શરૂ કરી દીધું છે. પરંતુ મારા મતે પશ્ચિમના દેશો કે જ્યાં હવે આ એક રૂઢિ બની ચૂકી છે, ત્યાં ના તો બાળકોની કે ના માબાપની પરિસ્થિતિ વધુ સારી છે.

આમ તો, આપણા આગલા જમાનાની કે પશ્ચિમની આજની - આ બાબતમાં - પરિસ્થિતિઓની તુલનાત્મક મૂલ્યાંકન કરવાનું કોઈ સાધન છે નહીં. છતાં જે રીતે આજથી ૨૫-૩૦ વર્ષ પહેલાં ત્યાં ગયેલા આપણાં લોકોએ નોકરીમાં કે પછી પોતાના વ્યવસાયમાં નામ કાઢ્યાં છે. અને તેમની ત્યાં જ મોટી થયેલી પેઢીમાંનાં મોટાભાગનાં અભ્યાસ વગેરેમાં પ્રથમ હરોળમાં રહી બતાવ્યું છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે good parenting વગેરે અભ્યાસક્રમથી ભાગ્યે જ કોઈ વધુ અર્થ સરે છે!

એક બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં એમ લાગે છે કે પશ્ચિમ તરફ મોઢું કરીને ઊભેલા લોકોને તો હરેક બાબતમાં ત્યાંના તથાકથિત 'સુધરેલાં' અને 'સુખી' લોકો સતત સ્મરણમાં રહે છે. પણ પશ્ચિમના પવનથી નિર્ભ્રાંત થયેલા લોકોએ પણ કમનસીબે ત્યાં જ નજર ખોડી રાખવી પડે છે.

(બી-૪, આનંદ એપાર્ટમેન્ટ, ૨૪ જે.પી. રોડ, અંધેરી (૫), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૮.

ફોન : ૦૨૨-૨૬૨૪૨૬૪૩)

૪. જાગૃત માબાપનો અભ્યાસક્રમ

પ્રિ. જશભાઈ પટેલ

“અર્ધી સદીની વાચનયાત્રા” પુસ્તકમાં શ્રી નવલભાઈ શાહનું લખાણ સમજવા જેવું છે.

“લોખંડનો ટૂકડો વેચ્યો તો તેનો એક રૂપિયો ઊપજે. તેમાંથી ઘોડાની નાળ બનાવીને વેચ્યો તો તેના અઢી રૂપિયા ઉપજે. તેમાંથી બધી સોય બનાવી નાખો તો રૂા. ૬૦૦ ઊપજે અને નાળ કે સોયને બદલે ઘડિયાળની ઝીણી ઝીણી કમાન બનાવી નાખો તો રૂા. ૫૦,૦૦૦ ઊપજે. લોખંડ એનું એ જ અને એટલું જ છે પણ તેનું ઘડતર કરો તેવું તેનું મૂલ્ય.”

માણસ વિષે પણ એવું જ છે.

બાળઉછેર અને ઘડતર બાબતમાં જાગૃત માબાપોને આ બાબત માર્ગદર્શન, પ્રેરણા અને દિશા સાથે દૃષ્ટિ આપે છે. બાળકના સ્વસ્થ માનસિક, શારીરિક વિકાસમાં મા અને બાપ બંને યોગ્ય ફાળો આપે અને હંમેશાં જાગૃત રહી સારા કામના માવતર નીવડે એ પરમઆનંદ અને બાળકોના સદ્ભાગ્યની બાબત છે. માબાપ માટે આ જીવનભરનો એક પડકાર છે. બાળકને જન્મ આપવાની અને એને સંસ્કાર આપી ઉછેરવાની જવાબદારી માતાની જ છે એવી લોકસમજ હજી આજે એકવીસમી સદીમાં શિક્ષિત માબાપોમાં પણ છે. પરંતુ પિતા પણ બાળકના જીવનદાતા, પાલક અને રક્ષક છે. જાગૃત માતાપિતા બંને એકબીજાના પૂરક બની બાળકોના ઘડતરમાં યોગ્ય ફાળો આપે તે તેમની ફરજ અને કર્તવ્ય છે.

બાળકના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ માતા ઉપર વિશેષ અવલંબે છે. આથી માતા જાગૃત, શિક્ષિત અને સમજદાર હોવી જોઈએ. પોતાના બાળકમાં ઉમદા સંસ્કારોનું સિંચન કરીને મા પોતાના પરિવારનું જ નહીં પણ સમગ્ર સમાજનું અને રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ કરે છે.

બાળક જન્મથી પુષ્કવયનું થાય તે દરમ્યાન તબક્કાવાર તેનું માનસિક, શારીરિક ઘડતર થતું હોય છે અને દુનિયાદારીની સમજ કેળવાય છે. તેના ઘડતર અને વિકાસમાં પરિવારના વાતાવરણનું બહુમૂલ્ય યોગદાન હોય છે. બાળક શાળાએ જતું થાય તે પહેલાં એની સમજ અને જ્ઞાનનો પાયો નંખાઈ ગયો હોય છે. ઘરમાં થતી વાતચીત અને વાણી વ્યવહાર બાળકોના ભાષાજ્ઞાનના પાયારૂપ છે. તેવી જ રીતે પરિવારમાં એકબીજા સાથેના વ્યવહારની અને માનવ સંબંધોમાં થતા વિવિધ આદાન પ્રદાનોની બાળકના મન ઉપર સતત અસર થતી રહે છે. એનાથી એનું રુચિતંત્ર, વાણીવ્યવહાર, વર્તન અને ટેવો ઘડાય છે. બાળકની કક્ષાને અનુરૂપ ઘરમાં નાનકડું પુસ્તકાલય વસાવો તો પુસ્તકો, ચિત્રો, બાળવાર્તાઓ તેના વિકાસમાં સિંહફાળો આપી શકે. કુટુંબની કોઈ વ્યક્તિ રામાયણ,

મહાભારત, ગીતા કે બાળસાહિત્યમાંથી રોજ એકાદ વાર્તા કે કાવ્ય બાળકોને સંભળાવે તો બાળકોને ફળદાયી પ્રેરણા, સમજણ મળે. બાળશિક્ષણ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠ પ્રદાન કરનાર ગિજુભાઈ બધેકા કહે છે - “એક માબાપ જો પોતાના બાળક પ્રત્યે વ્યવહારમાં ભૂલ કરે તો એક હજાર શિક્ષકો માટે પણ એ ભૂલ સુધારવાનું અશક્ય બની જાય છે.”

તા. ૨૦ નવેમ્બર ૧૯૫૮ના રોજ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સામાન્ય સભામાં થયેલ વિચારણા પ્રમાણે દરેક બાળકનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે કે :-

“એને હેત મળે, પ્રેમ મળે, પૂરતું પોષણ મળે, તેને યોગ્ય રીતે સમજવામાં આવે, તેને આરોગ્ય માટે તબીબી સારવાર મળે, વિના મૂલ્યે શિક્ષણ મળે, તેને રમતગમત માટે મોકળી તક મળે. તેને પોતાની અસ્મિતા અને રાષ્ટ્રીયતા સાંપડે, તેના વ્યક્તિત્વના સર્વાંગી વિકાસ માટે ખાસ કાળજી લેવાય, સમાજને ઉપયોગી થતાં શીખે, શાંતિ અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવના વચ્ચે તે ઉછરે, કોઈપણ ભેદભાવ વિના પોતાના સર્વ હક્ક તે ભોગવે.”

વળી મહાન તત્ત્વચિંતક ખલિલ જિબ્રાનના મત પ્રમાણે, “તમારા થકી જન્મેલ બાળકો એ તમારાં નથી. પણ જગદ્દુનિયંતાની પોતા માટેની જ કામનાનાં સંતાનો છે. તે તમારા દ્વારા આવે છે, પણ તમારામાંથી આવતા નથી. તમે એમને તમારો પ્રેમ આપો, પણ તમારી કલ્પનાઓ કે વિચારો નહિ. કારણ તેમને તેમની કલ્પનાઓ છે. તમે તેમના માલિક નથી. તમે તેમના જેવા થવા પ્રયત્ન કરજો, પણ તેમને તમારા જેવા કરવા ફાંફાં મારશો નહી. કારણ જીવન ગયેલ માર્ગે પાછું જતું નથી, અને ભૂતકાળ જોડે રોકાઈ રહેતું નથી.”

દરેક બાળક વ્યક્તિગત રીતે બીજા બાળક કરતાં જુદું અને નિરાળું હોય છે. એટલે બાળકો વચ્ચે સરખામણી કરવાની મૂર્ખાઈ કદી કરવી નહી. વધુ પડતા પૈસા મોટેભાગે બાળકોને કુટેવો પાડે છે અને સ્વચ્છંદી બનાવે છે. માબાપોએ સમજવું જોઈએ કે પૈસાથી સગવડો મળે છે પણ સાચાં સુખ, શાંતિ, આનંદ મળતાં નથી. વળી બાળકોનું અતિશય લાલનપાલન કરવાથી તેઓ આળસુ, જિદ્દી, માયકાંગલાં થઈ જાય છે જેથી તેમની અંદર રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓને બહાર આવવાની તક મળતી નથી. બાળક પ્રકૃતિમય અને પ્રવૃત્તિમય જીવન જીવે તો તેનો વિકાસ ઝડપી અને ઉત્તમ થાય છે. બાળકો નિષ્ક્રિય, આવારા, રખડુ ના બને તે માટે તેમની ઉંમર અને સમજણ પ્રમાણે તેમની પાસે તેમનું પોતાનું અને ઘરનું કામકાજ કરાવવું જોઈએ. જેથી તે શ્રમનો મહિમા સમજે. વળી, “પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા” કહેવત પ્રમાણે શરીર તંદુરસ્ત, સ્ફૂર્તિવાળું બને તે માટે તેને યોગ્ય પૌષ્ટિક ખોરાક મળે, શારીરિક કસરત, રમતગમત ... વગેરેમાં સક્રિય રસ લે તે માટે માબાપે પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા આપવા જોઈએ.

માતાપિતાના સંકુચિત, અવૈજ્ઞાનિક અને અંધશ્રદ્ધાભર્યા વિચારો અને ખોટી માન્યતાઓને કારણે સંતાનોના સ્વસ્થ વિકાસમાં ઘણી અડચણો અને અવરોધો પેદા થાય

(અનુસંધાન પાના નં. ૩૬ ઉપર)

વાત અમદાવાદની છે. વિસ્તાર કોઈ પણ ફૂટપાથ. એક ઓફિસર સજ્જન ફૂટપાથ પરથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. ઉતાવળમાં હતા. રસ્તામાં કોઈ શ્રમિત રહેતા હશે તેના માટલા સાથે તેમનો પગ અથડાયો. ઓફિસર ગુસ્સે થયા. તેમણે આજુબાજુ નજર કરી. એક મહિલા ચૂલામાં ફૂંકો મારીને બળતું કરવાનો પ્રયાસ કરી રહી હતી. તેની આંખો ધુમાડાને કારણે લાલઘૂમ થઈ ગઈ હતી. ઓફિસરે ગુસ્સામાં બમૂ મારીને કહ્યું કે, શું માંડવું છે આ? રસ્તામાં માટલું મુકાતું હશે? તમે તો કેવા લોકો છો, અહીં રસ્તામાં રહો છો? આ રીતે ખુલ્લેઆમ રસ્તામાં રહેતાં તમને શરમ નથી આવતી?

એ મહિલાએ બે હાથ જોડીને ઓફિસરની માફી માગી. પછી ધીમેથી બોલી, ‘ભાઈસાહેબ અમને અહીં રસ્તામાં રહેતા ઘણી તકલીફ પડે છે અને શરમ પણ બહુ આવે છે, પણ સાહેબ, તમને કોઈના ઘરની અંદર ચાલતાં શરમ નથી આવતી?’

●

જાણીતી અભિનેત્રી શબાના આઝમી એકવાર રાજસ્થાનની મુલાકાતે ગઈ હતી. કોઈ ઝૂંપડપટ્ટીમાં તે એક શ્રમિકના ઘરે ગઈ. એક ઘરમાં ત્રણ બાળકો અને તેની માતા હતાં. શબાનાએ થોડી વાત કરીને ત્રણેય બાળકોને એક એક કેળું આપ્યું. તેણે કહ્યું પણ ખરું, બચ્યા લોગ ખાઓ. જો કે ત્રણમાંથી એક પણ બાળકે કેળું ન ખાધું. શબાનાએ બીજીવાર કહ્યું તો પણ ના પાડી. શબાનાને નવાઈ લાગી. તેણે બાળકોની માતાને કહ્યું કે આ બાળકો કેમ કેળું ખાતાં નથી? એમને નથી ભાવતું?

માતાએ જવાબ આપ્યો : ના, એવું નથી. અમને ખાવાનું મળતું નથી એટલે અમે આંતરે દા’ડે (એકપછીના બીજા દિવસે) ખાઈએ છીએ. આજે અમે જમી લીધું છે, હવે આ બાળક આજે નહિ ખાય, પરમદિવસે જ ખાશે. શબાના આ જવાબથી અવાક બની ગઈ.

●

એકવાર એક આદિવાસી વિસ્તારમાં કંઈ કાર્યક્રમમાં જમણવાર હતો. આદિવાસી બાળકો જમવા માટે લાઈનસર બેસી ગયાં હતાં. એકવખત બધું પીરસવામાં આવ્યું અને બાળકોએ જમી લીધું. બીજીવખત પીરસનારા ગયા ત્યારે બાળકો વાનગી લેવાની હા કે ના નહોતાં પાડતાં. તેઓ દ્વિધા અનુભવતાં હતાં. જ્યારે આ વિશે ત્યાંના અગ્રણીને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે જવાબ મળ્યો કે હજી આગળ ખવાય કે નહિ? તેની આ બાળકોને ખબર નથી. તેનું કારણ એ છે કે તેમણે પોતાના જીવનમાં ક્યારેય ધરાઈને ખાધું નથી. એ પ્રકારનો કોઈ અનુભવ તેમને થયો નથી.

ઝડપથી જે પ્રસંગો યાદ આવ્યા તે અહીં નોંધ્યા છે. હમણાં ભારતમાં યુપીએની સરકારે બીજી ઈનિંગ્સમાં એક વર્ષ પૂર્ણ કર્યું. પ્રશ્નો અને પડકારોની સાથે વિકાસની વાત પણ થઈ. ગુજરાત સરકાર તો રાત અને દિવસ બસ વિકાસની જ વાતો કર્યા કરે છે. ખબર નથી પડતી કે આ વિકાસ કઈ જોગમાયા છે? એ સ્વપ્ન છે? એ મિથ છે? એ કલ્પન છે? એ મૃગજળ છે? એ છેતરપિંડી છે? ક્યાં છે જવાબ? કે પછી વિકાસ એ કોઈ ખેલ છે, જે સદીઓથી ચાલ્યા કરે છે, જેમાં એકનાં એક નિયત કરેલાં પાત્રો જ જીત્યા કરે છે.

વિકાસ અને રાજ્યતંત્ર. વિકાસ અને ખાનગીકરણ. વિકાસ અને વ્યક્તિ પોતે. આ સમીકરણોમાં ખબર નથી પડતી કે સાચું જોડકું કયું છે. નાના હતા, ભણતા હતા. વિજ્ઞાન કે ઈતિહાસમાં સાચાં જોડકાં જોડો તેવો પ્રશ્ન પૂછાતો. ક્યારેક કોઈ ટેકનિકથી કે પછી ગોખણપટ્ટી કરી સાચા જવાબો યાદ રાખી લેતા, અહીં તો એવો કોઈ મેળ પડતો જ નથી. વિકાસ સાથે ખરેખર સાચું જોડકું કયું છે તેની સદીઓ થઈ હજી ખબર પડતી જ નથી. મૂડીવાદ, સામ્યવાદ, સમાજવાદ, સેક્યુલરવાદ ... વાદના વાદવિવાદ થયા જ કરે છે. જવાબ મળતો નથી. ઘણીવાર તો એવું થાય છે કે આનો કોઈ જવાબ છે કે નહિ!

ઘણીવખત એવું થાય છે કે છગન ગરીબ હોય તો તેની ગરીબી મગન કઈ રીતે દૂર કરી શકે? જો છગન સુખી થવા ન માગતો હોય તો રાજ્ય સરકાર કે કેન્દ્ર સરકાર કે પછી ખુદ ભગવાન એને કઈ રીતે સુખી કરી શકે? સમાજ એને સુખી કરવા અને જોવા ઈચ્છે છે, પણ જો એ, એટલે લે કે છગન ધારે છે કે માને છે કે વિચારે છે કે મારે તો સુખી નથી થવું, તમારાથી થાય તે કરો. તો શું કરશો, બોલો? ઘણા લોકો દુઃખી થવા માટે પણ મહેનત કરતા હોય છે. અરે, આકરો પુરુષાર્થ કરતા હોય છે. તેમને સુખી કરવા માટે વાતાવરણ ઊભું કરો કે રણનો સમુદ્ર કરો. સરવાળે ઉધારબાજુ મોટી રકમ બોલે. આ સ્થિતિમાં વિકાસનું શું કરવાનું?

અને આ રાજ્યતંત્ર વળી ક્યાંથી રસ્તામાં આવી ગયું છે? ખબર નથી પડતી કે કોઈપણ વ્યક્તિને કે પછી કોઈપણ સમાજને રાજ્યતંત્રની શું કામ જરૂર હોય. મોટાભાગે તો એ પૂરક બનવાને બદલે ધોષક બને છે. એ મદદ કરવાને બદલે હેરાનગતિ કરે છે. એનો બહારનો દેખાવ જુદો હોય છે અને અંદરનું સ્વરૂપ સાવ નોખું હોય છે. બહાર રૂપાળું અને અંદર ભોપાળું. મહાત્મા ગાંધી અને કાર્લ માર્ક્સ એક વાતે તો સહમત હતા કે શાસનવિહોણી સોસાયટી એ જ સાચો સમાજ છે. દરેક વ્યક્તિ આદર્શ હોવી જોઈએ. જે સમાજને પોતાના ઉપર નિયમન કરવા માટે રાજ્યતંત્રની જરૂર પડે છે તે સમાજ વિકલાંગ છે. જ્યાં સુધી એ ન બને ત્યાં સુધી બધી શોધખોળ કે વિકાસ બધું ફોક છે ફોક. અને જ્યાં સુધી રાજ્યતંત્ર નામનું એકમ અસ્તિત્વમાં રહેશે ત્યાં લગી માણસ ક્યાં સાચો વિકાસ કરી શકવાનો છે?

એવું કહેવાય છે કે જેમ કોઈ રાષ્ટ્ર વિકાસલક્ષીમાંથી વિકસિત થતું જાય તેમ રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ ઘટતો જાય અને ખાનગીકરણ વધતું જાય. આપણા દેશની જ વાત કરોને! હવે વાહનવ્યવહારમાં, રેલવેમાં, ટેલિફોનમાં બધામાં ખાનગીકરણ આવી ગયું છે. આ

ખાનગીકરણની પણ એક જાહેર વાત છે. એનો ઈજારો ભયંકર જોખમી હોય છે. પછી તો એક જાતની માલિકી જ ઊભી થઈ જશે. એમ કહો કે થઈ રહી છે. ગુજરાતમાં વિકાસ ... વિકાસ ... એવું થઈ રહ્યું છે. સાંભળવાની મજા આવે છે, પણ જ્યારે એવી ખબર પડે કે વિકાસના નામે સત્તાનું કે સંપત્તિનું કે પછી સાધનોનું કેન્દ્રીયકરણ થઈ રહ્યું છે ત્યારે કમકમાં આવી જાય છે. આ તો વિકાસના નામે વિનાશ તરફની ગતિ અને મતિ છે...

ગઈકાલ સુધી એવું કહેવાતું કે રાજ્યતંત્ર અને અર્થતંત્ર જુદાં જુદાં છે. બંનેના રોલ જુદા છે. આજે શું થયું? બંનેના રોલ એક થયા. પછી હવે બોલ પણ એક થયા. લટિયાં, જટિયાં એવાં તો મળી ગયાં કે ખબર નથી પડતી કે રાજનેતા, ઉદ્યોગપતિ, કે વેપારી પ્રજાનો પ્રતિનિધિ છે. પ્રજાએ ચૂંટેલા નેતાઓ રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે કે પછી અર્થતંત્રના મોવડીઓ ચલાવે છે? કદાચ સાચો જવાબ એ છે કે બંને હળીમળીને ચલાવે છે. એ તંત્ર ચલાવે છે. તંત્રના નામે અને બહાને બીજું બધું પણ ઘણું ચલાવે છે. એ ચલાવે છે એ બધું ચાલે છે, માત્ર પ્રજા સ્થિર છે... હતી ત્યાંની ત્યાં. ઠેરની ઠેર. એ એ જ લાગની છે. બીજાના ભરોસે રહો તો આવું જ થાય.

લો, અમને તો નાવી યાદ આવે છે. આખું નામ નાવીબહેન. અમારું આખું અમરાપુર ગામ એને નાવી તરીકે જ ઓળખે અને બોલાવે. એમના પતિનું નામ અણદાભાઈ. જો કે બધા એને અણદા તરીકે જ ઓળખે. આ નાવી અને અણદો એકદમ સરળ પ્રકૃતિનાં. ગામની આથમણી કોર રહે. બધા એમની મજાકમસ્તી કરે. ક્યારેય માહું ન લગાવે. કોઈપણ વાત હસવામાં લઈ લે.

હા, હું પત્રકારત્વનું સ્નાતકનું ભણતો હતો ત્યારની વાત. એ વખતે રજાઓમાં હું અમદાવાદથી અમરાપુર ગયો હતો. એક ઢળતી સાંજે હું મારા ખેતરને મળવા ગયો. ખેતરની બાજુમાં એક તળાવ. એને ગામના લોકો છારી કહે. એની પાળ પર ઊભો રહીને હું દૂર સુધી વિસ્તરેલું રણ જોતો હતો. મને ખબર નહોતી કે ત્યાં નજીકમાં નાવીબહેન બળતણ માટે લાકડાં લઈ રહ્યાં હતાં. મને તેમણે જોયો. બોલાવ્યો ... કોણ તું રમલો ને! પરભુરામભાનો રમલોને? મેં હા પાડી કે હું રમલો. મને તેમણે પૂછ્યું કે તું અમદાવાદમાં શું ભણે છે. મેં કહ્યું કે જો પત્રકારત્વ એવું કહીશ તો નાવીબહેન નહિ સમજે. મેં તેમને જવાબ આપ્યો, નાવીબહેન, આપણે ત્યાં બપોરે એસ.ટી. બસ આવે છે એમાં છાપું આવે છે. હું એ છાપાનું ભણું છું. મને છાપામાં નોકરી મળશે.

એમણે સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પછી બોલ્યા : એટલે કે પછી તો તું જે લખીશ એ છાપામાં છપાશે નહિ? મેં કહ્યું હા. એ પછી નાવીબહેને જે વાત કરી તે આજે પણ મારા હૃદયમાં ચોંટેલી છે. વિકાસની બડી બડી વાતોમાં હું એ વાતનું અનુસંધાન શોધું છું. નાવીબહેને મને કહ્યું કે તમે લખશો એ છાપામાં છપાશે, નહિ? તો તો ક્યારેક અમારુંય કાંક લખજો.

મારા પત્રકારત્વના પ્રત્યેક શબ્દમાં મને નાવીબહેનની આ માગણી દેખાય છે. વિકાસની આ વાત અહીં પૂરી કરું છું.

(‘ગાતું ઘર’ સી-૩, સૂરસાગર ટાવર, સત્તાધાર સોસાયટી પાસે, અમદાવાદ. ફોન :૯૮૨૪૦૩૪૪૭૫)

૨. ક્યાં જાય આ આગ?

કેતન શુક્લ

આજે યુવાનોમાં રહેલી આગને કાઢવાની કોઈ દિશા નથી. ક્યાં મદર્નગી કે કૌવત બતાવવું એ જ સમજાતું નથી. માટે જ તો સીગારેટ ફૂંકી, બાઈકીંગ કરી કે નાના મોટા છમકલાઓ કરી સંતોષ માને છે પણ તેનાથી કંઈ વળતું નથી. મને તો આ ત્રાસવાદી છોકરાઓના સમર્પણ અને નિશ્ચય માટે માન થઈ જાય છે. સાચાખોટાને બાજુ પર રાખીએ તો ક્યાં છે આપણામાં આવી સમર્પણ ભાવના કે કોઈ કામ, વિચાર, હેતુ માટે આપણે ફના થઈ શકીએ. એ યુવાનો પણ આ જ દિશાહીનતાનો ભોગ બને છે અને ખોટા લોકો તેની શક્તિનો દૂરઉપયોગ કરે છે કારણ કે સારા લોકો એ આગને દિશાભાન નથી કરાવી શકતા. બાકી એ યુવાનોએ એટલું તો કર્યું કે પોતાની માન્યતા કે ઈચ્છા પ્રમાણે જીવી કે મરી ગયા. શું આપણે આપણી માન્યતા પ્રમાણે જીવી શકીએ છીએ? ઓફિસે બોસ અને ઘરે પત્ની વચ્ચે આપણે ટેનિસ બોલથી વધારે કશું નથી જણાતા.

બાળપણથી જ મા-બાપ બાળક પર બેસી જાય અને પછી શિક્ષકો અને તેમની નકારી શિસ્ત અને પછી શિક્ષાઓ. પછી ક્યાં જાય આ આગ? મનને નથી ઊગવાનો અવકાશ મળતો, નથી સમજવાનો સમય, નથી તરંગોને કેનવાસ પર ઉતારવાની તક કે ન તો બહાદુરી બતાવવાની રીત. પછી એ આગ ઓલવાઈ જાય યા તો બંડ પોકારે તો તેમાં તેનો શું વાંક? છતાં આપણે વાંક તો તેમનો જ કાઢીએ કારણ કે આપણે તો ડાહ્યા, સવારે ઓફિસ અને સાંજે સમાજ બધાને સાચવીએ. જાણે કે આપણે એ માટે જ સરજાયા હોઈએ અને બાકી અખબાર, ટી.વી. ગપ્પાં, પાર્ટી સાથે ઓળખાણો. આપણે દસ, વીશ કે પચાસ વર્ષ પાછળ જઈને વિચારીએ તો શું આપણે આપણું જીવન આવું જ કલ્પ્યું હતું? અને આ પ્રશ્નનો જવાબ ના જ હોવો જોઈએ, જો આપણે ખરેખર વિચારશીલ હોઈએ તો! કારણ કે વિચારો કરતા આપણે હંમેશા પાછળ રહી જઈએ છીએ.

આ આગને દિશાની જરૂર છે, બંધન અને રુંધનની નહીં. ખુલ્લી હવાની જરૂર છે. સોનાના પિંજરાની નહીં. અદ્ભુત તાકાત છે આ મુક્તતામાં ને એમાં જ ખરું સર્જન થાય છે. મારા કામોમાં મેં માત્ર આટલું જ કર્યું છે અને ઉત્તમ સર્જન અને જબરદસ્ત આનંદ મળ્યો છે. સજ્જનોની નિષ્ક્રિયતા અથવા ભીરૂતાને કારણે જ દુર્જનો ફાવ્યા છે એટલે જ આવતી પેઢીનો સજ્જન ભીરુ તો નહિ જ જોઈએ. એટલે જે કરવું પડે તે કરવું. આવી મારી સમજણ વિકસી છે. એવી સ્થિતિનું સર્જન આપણે કર્યું છે કે જ્યાં માથું મૂકવા કરતાં કોઈ પણ સ્થિતિને સ્વીકારવાનું પસંદ છે. ક્યાં છે ખુમારી? સ્વમાન ખાતર કે બીજાને ખાતર પ્રાણ અર્પી દેવાની તાકાત? આપણા આત્મા સુધી ગુલામી પ્રસરી ચૂકી છે. આ બહુ સૂક્ષ્મ પણ વ્યાપક વાત છે. રાજાઓ બદલાતા રહે છે પણ ગુલામ માનસ ગુલામ જ રહે છે. જ્યાં સુધી આ માનસમાં રહેલી ગુલામીને નહીં ખેંચી કાઢીએ ત્યાં સુધી આપણે સારી મુક્તિ

નહીં પામી શકીએ અને તે માટે જરૂર છે એવા બહાદુર મનની અને એ મનને જરૂર છે મુક્તિની. જો આપણે તેમના ઉપરથી માત્ર ખસી જઈ શકીશું તો બહુ મોટો ઉપકાર થશે. બીજું બધું તેમના પર છોડીએ. આપણે ઘણું કરી લીધું છે.

ખોલો ખોલો દરવાજે, પરદે કરો કીનારે,
ખુંટેસે બંધી હૈ હવા, મીલકે છુડાઓ સારે,
આજાઓ પતંગ લેકે, અપને હી રંગ લેકે,
આસમાંકા શામએઆના હૈ હમ્ને સજાના,
ક્યું ઈસ કદર હેરાન તુ, મૌસમકા હૈ મહેમાન તુ.
દુનિયા સજી તેરે લીયે, ખુદકો ઝરા પહેચાન તુ,
તુ ધૂપ હૈ જમકે બીખર, તુ હૈ નદી ઓ બેખબર,
બહે ચલ કહીં, ઉડ ચલ કહીં,
દિલ ખુશ જહાં, તેરી તો મંઝિલ હે વહાં - તારે ઝમીં પર

(જીવનશાળા, આંબરડી, તા. જસદણ, જિ. રાજકોટ. ફોન : (૦૨૮૧) ૨૭૭૩૭૮)

૩. ગરીબ કોણ?

હેમંત સુથાર

ગરીબીની વાત કરીએ ત્યારે સહુપ્રથમ ‘ગરીબ’ કે ‘ગરીબી’ની વ્યાખ્યા કરવી પડે. તેનાં ધોરણો સ્વાભાવિક રીતે આર્થિક સદ્ધરતાની માપપદ્ધતી નક્કી થાય છે. સરકારે આ માટે ગરીબીરેખા નીચે જીવતા લોકોનું મૂલ્યાંકન પણ કરેલ છે.

આજ રીતે વિકાસ કે પ્રગતિ શબ્દ માટે છે. પર્યાવરણનું સત્યાનાશ કરીને કરેલ કાર્ય વિકાસ તરફનું કહી શકાય? ‘પ્રગતિ’ એટલે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, શહેરીકરણ અને ભૌતિકતાવાદી રહેણીકરણી કહી શકાય? વિચારવું પડે.

થોડા સમય પહેલાં ડાંગના એક અંતરિયાળ ગામમાં જવાનું થયું. વનવાસી ગામના એક નાના ઝુંપડા બહાર બેઠેલા એક વૃદ્ધાને જોઈને મારા શહેરી સહયાત્રી બોલ્યા કે “કેટલા ગરીબ છે, નહીં?” મને નવાઈ લાગી. ૭૦ થી ૮૦ વર્ષની ઉંમરે ચહેરા પર પ્રસન્નતા અને સ્વચ્છ સુંદર દેખાતા નાના ઝુંપડા બહાર શબરીની પ્રતિકૃતિ જેવા લાગતાં એ વનવાસી વૃદ્ધા તેમના બેંક બેલેન્સના આંકડા સિવાય મને જરાય ગરીબ ન લાગ્યા. પ્રકૃતિના ખોળે, હર્ષોલ્લાસથી પોતાની મર્યાદિત જરૂરિયાતો સ્થાનિક સ્તરે જ મેળવી લેતા ચટણી-રોટલો ખાતા લોકોને આપણે ગરીબ ગણીશું? આપણા દેશના ૭૦ થી ૮૦ ટકા લોકો ગ્રામ્યકક્ષાએ રહે છે, જીવન ગુજારે છે. જરૂરિયાતો પૂરતું ઘણાંબધાને મળી રહે છે. દિવસના ૫૦ થી ૧૦૦ રૂપિયા રોજગારી મળી રહે તો તેઓ ખુશ છે. તો આ રીતે ગરીબ કોને કહેવા! હજારો-લાખો રૂપિયા પગાર લેતા કે કમાતા ઉચ્ચ વર્ગમાં ગણાતા કેટલાક લોકો આટલી

પૂરતી કે સારી આવક હોવા છતાં ક્યાંક વધુ કમાવા ભ્રષ્ટાચાર આચરે છે, ત્યારે તેવી વ્યક્તિને ગરીબ કહેવો પડે.

શ્રી ૪૨૦ ફિલ્મમાં બેરોજગાર રાજકપુરને પૈસા ભરેલું પાકીટ મળે છે. અને તે જે તે પૈસાદાર માલિકને પરત કરવા એક વૈભવી હોટલમાં જાય છે. ત્યારે પાકીટની માલિક ધનિક વ્યક્તિ તેને કહે છે કે “અહીંયા જે ધનિક લોકોને તું જોઈ રહ્યો છે, તે લોકોએ તેમને મળેલા કોઈના પૈસા ભરેલા પાકીટ પાછા નથી આપ્યાં.”

હાલમાં નેશનલ જીઓગ્રાફી સોસાયટી અને ઈન્ટરનેશનલ પોલિંગ ફર્મ દ્વારા વર્ષ ૨૦૦૮ની શરૂઆતમાં એક સર્વે કરવામાં આવ્યો. વિશ્વના ૧૪ દેશના ૧૪૦૦૦ જેટલા લોકોનો અભ્યાસ કરીને તારણ કાઢવામાં આવ્યું કે કયા દેશના લોકો ગ્રાહક તરીકે સહુથી વધુ “ઈકો ફ્રેન્ડલી વર્તન” ધરાવે છે. ગ્રીનેક્ષ ૨૦૦૮ પ્રમાણેના આ સર્વેના અંતે એવું જાણવા મળ્યું કે આપણા ભારત દેશના લોકો સહુથી વધુ “ઈકો ફ્રેન્ડલી વર્તન” ધરાવે છે. બ્રાઝિલ દેશ પણ ભારતની સાથે ૬૦% મેળવી પ્રથમ ક્રમે રહે છે.

આપણા દેશના અને બ્રાઝિલના લોકો વિકસિત દેશોની સરખામણીમાં ગરીબ ગણાય છે. ભારતના લોકો ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં રહે છે. સ્થાનિક ચીજવસ્તુઓ ઉપયોગમાં લે છે અને શાકાહારી ખોરાક લેનારનું પ્રમાણ પણ અહીંયા વધારે છે. આપણા લોકોની આ પ્રકારની રહેણીકરણી અને વિચારસરણીને કારણે આપણને “ઈકો ફ્રેન્ડલી વર્તન” ધરાવતા દેશોમાં પ્રથમ ક્રમ મળેલ છે. કેટલાક લોકો આને ગરીબીમાં પ્રથમ ક્રમ પણ માનતા હશે.

જીવન જરૂરી તમામ ચીજવસ્તુઓ હંમેશાં તેની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત પ્રમાણે મળી રહે અને સાદગીપૂર્ણ આનંદમય જીવન જીવી શકાય તો તેવું જીવન ખરા અર્થમાં વૈભવી જીવન છે અને તેવું જીવન જીવી શકનાર વ્યક્તિ ખરેખર ધનિક છે.

(૬૫૦/૨, સેક્ટર-૪/સી, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૪. ફોન : ૮૪૨૭૦ ૪૮૦૬૦)

સંવાદ : મને ૮૪મું ચાલે છે પણ મારા જીવનમાં ગાંધીજી, વિવેકાનંદ ઉપરાંત ખલીલ જીબ્રાનના વિચારની ઊંડી અસર છે. જીબ્રાનનું એક વાક્ય મને માર્ગદર્શક લાગ્યું છે. “બાળકો તમારા થકી આવે છે, પણ તે તમારાં નથી. તેમને તમારા જેવાં કે તેથી વધુ સારા બનાવવાના પ્રયત્ન નહીં કરતાં તેમને જે થવું હોય તેમાં સહાયરૂપ બનવા જ પ્રયત્નો કરશો.” આનાથી વધુ સુંદર કે અસરકારક માર્ગદર્શન મને મળ્યું નથી. અને મારા બંને બાળકો તેમના વિકાસ માર્ગે દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરતાં રહ્યાં છે, તેનો મને આનંદ છે. જે ઉપરોક્ત માર્ગદર્શનને આભારી છે.

(આર. એચ. થાનાવાલા, બી-૧૧/૧, એચ.ડી.એફ.સી. કોલોની, ચિંચવડ(ઈસ્ટ), પૂના-૪૧૧૦૧૮)

સ્પષ્ટતા

મે, ૨૦૧૦ના અંકમાં પુસ્તક પરિચય ‘કિતને પાકિસ્તાન’ના ગુજરાતી અનુવાદક : શ્રી મોહન દાંડીકર, પ્રકાશક : નવભારત સાહિત્ય મંદિર

કવિતા

“તમારો વ્યવસાય ગમે તે હોય અને તમે ગમે તેટલા વ્યસ્ત હો, તમારી આંતરિક જિંદગીને નવપલ્લવિત કરતા રહેવા માટે દરરોજ થોડી મિનિટો કવિતાને ફાળવવાનું ચૂકશો નહીં.”
- ચાર્લ્સ નોર્ટન

સવારના સમયે
તારી બારી ઉપર
ટકોરા દેતો તારો સાથી
તને ખ્યાલ ન આવે તેમ
અંધને પણ પ્રકાશિત કરે
એવી સુગંધ પ્રસરાવે.
હું જ છું
જંગલ ઉપર ઝળહળતું
હિમશ્રુંગ ને
દૂરના દેવળનો ઘંટરાવ
જે તને પૂર્ણ સુખથી ભરી દે છે એ
દિવસની મધ્યે અચાનક
આવતો વિચાર તેય હું.
વર્ષો પહેલાં જેને કર્યો તો પ્રેમ
તે હું જ છું
તારી સાથે જ ચાલું
તને નિરખું
તારા હૃદયને ચૂમી લઉં છું
ને તને ખ્યાલ નથી.
હું જ છું તારો ત્રીજો હાથ
ને સફેદ રંગનો
બીજો પડછાયો
નથી તારા હૃદયમાં સ્થાન એનું
છતાં તને કદી?
એ વિસરી ન શકે.

(અનુવાદ : ડૉ. વિપુલ દેસાઈ, ૧૯, માત્રીમંદિર સોસાયટી, વડોદરા. ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૩૦૨૬)
Poet)

I am the bird that knocks at your window in the morning and your companion, whom you cannot know, the blossoms that light up for the blind.

I am the glacier's crest above the forests, the dazzling one and the brass voices from the cathedral towers.

The thought that suddenly comes over you at mid-day and fills you with a singular happiness.

I am the one you have loved long ago.

I walked alongside you by day and look intently at you and put my mouth on your heart but you don't know it.

I am your third arm and your second shadow, the white one, whom you don't have the heart for and who cannot ever forget you.

- Ralf Jacobsen (Norwegian

પાઠું જવાનું સ્કૂલ?

તોડવા લાગણીનું ફૂલ
પાઠું જવાનું સ્કૂલ?

૧ + ૧

હજુય બે થાતા

ત્રિકોણ પર ચોરસ

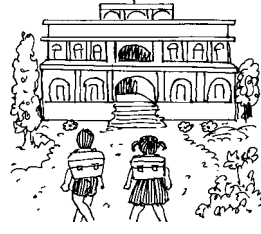
હજુય ના ગોઠવાતા

સાહેબનેય દાખલામાં પડે છે હવે ભૂલ
તો ય પાઠું મારે કાલે જવાનું સ્કૂલ?

વ્યાકરણના વાયદા ને
નાગરિકશાસ્ત્રના કાયદા
કેટલાય ભણ્યા ને
કોને થયા ફાયદા

હર્ષદને જાણે બનાવવાનો છે બૂલ
તો યે પાઠું મારે, કાલે જવાનું સ્કૂલ?

પપ્પાનું કરાવે ડેડી ને
મમ્મીનું પાઠું મોમ
આ છે મારો ભારત કે
પછી એને કહેવો રોમ
વીજળીની જેમ હું તો થઈ ગયો છું ડૂલ
તો ય પાઠું મારે, કાલે જવાનું સ્કૂલ?

હાઈડ્રોજનનું સૂત્ર ન આવડે
ને હલકામાં હું ગણાતો
પ્રકાશ સંશ્લેષણ કરે પર્ણ ને
હું ફિક્કો પડી જાતો
વિજ્ઞાનની આ વાતો મને, પેટમાં કરે શૂલ
તો ય પાઠું મારે, કાલે જવાનું સ્કૂલ?

રોટલા ટીપતા શીખવાડે ના
ખાડો ખોદતા આવડે ના
જીવનનું તો ના નામોનિશાન
બુદ્ધિનું તો જાણે માંગે દાન
વાતો ના આવી આપણને, તમારી અનુકૂલ
ને તો ય પાઠું મારે, કાલે જવાનું સ્કૂલ?

બની શકતો હતો માણસ
ને બન્યો હું નોકરિયાત
ચાર કાગળીયાની ફાઈલનો
હું તો જાણે આંગળિયાત
નીકળ્યો તો લેવા શિક્ષણ, ને બની ગયો fool
ને તો ય પાઠું મારે, કાલે જવાનું સ્કૂલ?

કર્દમ ર. મોદી

(સેન્ટ ઝેવિયર્સ હાઈસ્કૂલ, દેડિયાપાડા,
જિ. નર્મદા-૩૮૩૦૪૦)

(આ પ્રવચન રોકફેલર યુનિવર્સિટી-ન્યૂયોર્કમાં મે-૧૯૬૬માં 'International Symposium on Science and Society in South Asia' ના ઉપક્રમે અપાયેલું.)

વિકાસશીલ દેશોમાં વિજ્ઞાન વિષયક સરકારી નીતિના સંદર્ભે હું આટલા

મુદ્દા મૂકવા માંગુ છું.

૧. વિજ્ઞાનને ઉદ્યોગો સુધી લઈ જવા માટે કેવું વહીવટી માળખું અનુકૂળ પડે?
૨. વિજ્ઞાનની શોધખોળો માટે અને નવા ક્ષેત્રોમાં વિકાસ માટેનાં કેન્દ્રો કેવી રીતે ઊભા કરાય?
૩. વિજ્ઞાનમાં સરકારના હસ્તક્ષેપ માટે વહીવટી રીતો કેવી હોય?
૪. શોધને કઈ રીતે મૂલવવી? એકંદર વહીવટી ખર્ચના સંદર્ભે (overhead) કે મૂડીરોકાણ (investment) તરીકે?
૫. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી પરિસ્થિતિમાં બદલાવ લાવવા સરકાર કેવી રીતે મદદ કરી શકે?

બદલાવ લાવવા માટેના આ પ્રશ્નો સંદર્ભે મારા કેટલાક અનુભવો હું તમને કહીશ.

૧૯૪૮માં અટીરા (Ahmedabad Textiles Industries Research Association - ATIRA) ના કાર્યને ગોઠવવાની જવાબદારી મારા શીરે આવી. એમાં ટેક્સટાઈલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ અને સરકારે એ સમયના અંદાજ પ્રમાણે સારી એવી મૂડી રોકેલી. પણ કોઈને બહુ સ્પષ્ટ ખ્યાલ નહોતો કે શું કરવું જોઈએ. ઈન્ડસ્ટ્રીઝના મેનેજરો કે ટેકનિશિયનો અમને એ વિષે ખાસ કોઈ જવાબ ન આપી શક્યા પણ એમણે એ વિશ્વાસ આપ્યો કે અટીરા એમને જરૂરી કાર્યકુશળતા અને પ્રશ્નોને સમજવાની આંતરદષ્ટિ આપી શકે તો બહુ મોટું કામ થશે. શરૂઆત અમારા પાંચ જણાથી થઈ. એક આંકડાશાસ્ત્રી, એક સમાજ-મનોવૈજ્ઞાનિક એક રસાયણશાસ્ત્રી, એક પદાર્થવિજ્ઞાની અને એક ન્યુક્લીયર ફિઝિસીસ્ટ - એટલે કે હું, અને અમારામાંથી કોઈને ટેક્સટાઈલ ઈન્ડસ્ટ્રીનો અગાઉનો કોઈ અનુભવ નહીં. બધા ૩૦ વર્ષની અંદરના. યુનિવર્સિટીમાંથી તાજા બહાર આવેલા.

અમને લાગ્યું કે શરૂઆતમાં અમારે ઈન્ડસ્ટ્રીઝમાં થતા કાર્યોને માત્ર જોવા-સમજવા પડશે. એ આશાએ કે જો ટેકનોલોજી સમજાય તો પછી પૃથક્કરણ માટે વૈજ્ઞાનિક રીતોને અજમાવી શકીશું, અમુક કાર્યો અમુક રીતે જ કેમ કરવાના એવા મૂળભૂત પ્રશ્નો કરીશું, કદાચ એવી સ્થિતિએ પહોંચશું કે નવી કોઈ પ્રોસેસ કે પ્રોડક્ટ તૈયાર કરવાના સમયગાળાને ટૂંકાવી શકીશું.

જ્યારે કાપડ મીલના વડાઓના આમંત્રણથી અમે મીલમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે હર્ષચારીઓને પોતાની સુરક્ષિતતા જોખમાતી હોય એમ લાગ્યું. વિજ્ઞાનનો આ અનુભવ ૪

કર્મચારીઓના વિરોધને કારણે અમે ગંભીર મુશ્કેલીમાં મૂકાયા. ત્યારપછી અમે સંયુક્ત અભ્યાસ સમિતિઓ બનાવીને એ વિરોધને હળવો કરવામાં સફળ રહ્યા. એ ઉપરાંત અમે એ પણ સમજ્યા કે બહારના ખંડ સમયના વિશેષજ્ઞો ટૂંકાગાળામાં દેખાડી શકાય એવા સારા પરિણામો માટે ઉત્સુક હોય છે અને એમની લાંબાગાળાની કોઈ વચનબદ્ધતા હોતી નથી, ઉપરાંત બદલાવ પછીની પરિસ્થિતિમાં જીવવાની કોઈ જવાબદારી નથી હોતી. આથી અમારા જેવા બહારના વિશેષજ્ઞો બહુધા જે પ્રક્રિયા ગોઠવવા અને પરિણામ લાવવા માંગે છે એ એમાં બાધારૂપ બને છે.

આથી અમારા માટે નીચેની તારવણીઓ મહત્વની રહી.

૧. બદલાવ લાવતી વખતે આપણે પ્રશ્નો પર ધ્યાન આપવાને બદલે લોકો પર પહેલા કામ કરવું પડશે.
૨. સંસ્થામાં કશું પણ નવું કરતી વખતે સૌથી મોટો અંતરાય ઊભો થાય છે સંસ્થાના આંતરિક સામાજિક પરિબળોને કારણે, નહીં કે ટેકનોલોજીની જાણકારી કે સાધનોના અભાવના કારણે.
૩. જે મીલો આગળ પડતી હતી, જ્યાં પરિવર્તન માટે સાનુકૂળ વાતાવરણ હતું એમને અટીરા સાથેના સંબંધથી વધુ માત્રામાં અને ઝડપથી ફાયદો થયો. એમણે આસપાસથી મળ્યું તેટલું શીખીને અપનાવી લીધેલું. હવે આગળ વધવા એમને અટીરા જેવી બહારની સંસ્થાની ખાસ જરૂર હતી.
૪. સમાજના મૂળ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવા અને મેળવેલા પરિણામોનો બીજે ઉપયોગ કરવા માટે ઉદ્યોગની ભાગીદારી સાથેની સહિયારી શોધ સંસ્થાના, માત્ર સરકાર દ્વારા ચલાવાતી શોધ સંસ્થા સામે ઘણા ફાયદાઓ છે.

સરકાર દ્વારા વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ :

ડૉ. ભાભાએ આ વિષયમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ ભોગવી છે. એમણે આ માટે કેટલાંક પગલાંઓ પણ સૂચવ્યા છે. સરકારની વહીવટી અને નાણાંકીય જરૂરીયાતોએ શોધ સંસ્થાઓના આયોજનની કે ખાલી જગ્યાઓ ભરી દેવાની કેટલીક સામાન્ય રીતો શોધ સંસ્થાઓના વૈજ્ઞાનિકો પર ઠોકી બેસાડી દીધી છે.

કામના આયોજન માટે અને શોધસંસ્થાઓ ઊભી કરવા એક પ્લાનીંગ ઓફિસરની નિમણૂંક થઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે આ આયોજન વિદેશની આ પ્રકારની અન્ય સંસ્થાની પદ્ધતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને થાય છે. પછી જુદા જુદા વિભાગો અને હોદ્દાઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલું સંસ્થાકીય માળખું તૈયાર થાય. આના આધારે કર્મચારીઓની સંખ્યાની જરૂરિયાતો નક્કી થાય. પછી જાહેરાત દ્વારા આ જગ્યાઓ પૂરવાનો પ્રયાસ થાય. ઉચ્ચ કક્ષાની નિમણૂંક આમંત્રણ આપીને પણ થાય.

આ રીતે શોધસંસ્થાઓ ઊભી કરવાની રીત વિકસીત દેશોમાં સંતોષકારક પરિણામો આપતી હશે, જ્યાં વિજ્ઞાન એ મહત્વની કાર્યશૈલી છે અને જ્યાં યુનિવર્સિટીઓમાં, ખાનગી કે સરકારી શોધસંસ્થાઓમાં પૂરતા પ્રમાણમાં વિજ્ઞાનના સ્નાતકો પ્રાપ્ત છે. પણ જ્યાં વિજ્ઞાન

હજુ બાલ્યાવસ્થામાં છે, જ્યાં ઊંચી કોટીના વૈજ્ઞાનિકોની તંગી હોય એવા દેશોમાં આ રીત ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા કરે. એ કાં તો કોઈ આગળ પડતા વૈજ્ઞાનિકને યુનિવર્સિટીમાંથી ખૂંચવી લે અથવા જ્યાં મૌલિકતા, આગળ પડીને કામ કરવાનો ઉત્સાહ કે ઉત્તમ નેતાગીરીના લક્ષણોવાળી વ્યક્તિની જરૂર હોય ત્યાં અતિસામાન્ય કક્ષાના, જે લાયકાતની લઘુત્તમ જરૂરિયાત પૂરી કરતા હોય તેને ગોઠવી દેવાય.

બધાને જ એ વાતની ખબર છે કે શોધસંસ્થાનોમાં કહેવાતી લઘુત્તમ લાયકાતનો કોઈ અર્થ નથી, કારણ કે એ સામાન્ય રીતે બધુ ઊંધું પાડી દે છે. એમાં ભોંયતળીયું અગાશી થઈ જાય છે. આ રીતને અનુસરવાથી ઘણા સારા વૈજ્ઞાનિકો યુનિવર્સિટી છોડીને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનોમાં આવી ગયા છે અને પરિણામે યુનિવર્સિટીઓ નબળી પડી છે.

હવે હું વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાના કેઈસ સ્ટડી તરીકે એટોમિક એનર્જીની વાત કરું જેની રચના કંઈક જુદી જ રીતે થયેલી. એટોમિક એનર્જી કમિશનની સ્થાપના ૧૯૪૮માં મિનિસ્ટ્રી ઓફ નેચરલ રિસોર્સિસ એન્ડ સાયન્ટિફિક રિસર્ચના વિભાગમાં થયેલી. એનું કાર્યક્ષેત્ર હતું:

- એટોમિક એનર્જીના સંદર્ભે જરૂરી મિનરલ્સના ભારતની હદમાં રહેલા સ્થાનોની માહિતીનો અભ્યાસ કરવો.
- એને લગતી શોધ માટે પોતાની પ્રયોગશાળાઓ તેમજ અન્ય સંસ્થાઓ તેમજ યુનિવર્સિટીઓને પ્રોત્સાહન આપવું.
- એટોમિક એનર્જી સંબંધિત દેશનાં હિતોની રક્ષા માટે સમયે સમયે જરૂરી પગલા લેવાં. નવી અનેક શોધસંસ્થાઓ ઊભી કરવાને બદલે કમિશને નક્કી કર્યું કે પ્રાથમિક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો માટે દેશમાં રહેલી પ્રયોગશાળાઓ ઉપયોગ કરવો અને નવા વૈજ્ઞાનિકો, શોધસંસ્થાનો તૈયાર કરવા.

એ વખતે આગળ પડતી શોધસંસ્થા હતી TIFR (Tata Institute of Fundamental Research) અને ભારતમાં એટોમિક એનર્જીનો શરૂઆતનો ઈતિહાસ આ સંસ્થા સાથે એટલો ઘનિષ્ટતાથી જોડાયેલો છે કે એની વિશેષ નોંધ લેવાવી જોઈએ.

હવે હું છેલ્લા મુદ્દાને સ્પર્શ કરીશ. તે છે વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓનો વહીવટ. અમે ભારતીયો એવું માનતા હતા કે વહીવટની બાબતમાં અમે સારા એવા આગળ છીએ, ભલે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં પાછળ હોઈએ. પણ આ માન્યતા ગેરમાર્ગે દોરનારી હતી. દરેક પ્રકારની વહીવટી પ્રક્રિયા માટેનું અત્યંત સક્ષમ વહીવટી સેવાઓનું માળખું અમને સ્વાતંત્ર્ય બાદ વારસામાં મળ્યું હતું, પણ તે સ્થગિત કે અવિકસીત અર્થવ્યવસ્થાને અનુરૂપ હતું. ઉપરાંત એને અનુભવ હતો ઉદ્યોગના વહીવટનો. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વહીવટ માટે એને કોઈ અનુભવ નહોતો. એ વહીવટ ઉદ્યોગ કરતાં સાવ જુદો જ હોય અને આ બંને વહીવટની રીતો કરતા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની કે ન્યાયપાલિકાની વહીવટી રીતો જુદી જ હોય.

આ મારું અંગત મંતવ્ય છે, અને વિશ્વના ઘણા આગળ પડતા વૈજ્ઞાનિકો એ બાબતમાં સંમત છે કે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ઝડપી વિકાસમાં અનુરૂપ વહીવટી માળખાની ગેરહાજરી એ વૈજ્ઞાનિકો ને ટેકનોલોજીસ્ટ્સની તંગી કરતાંયે મોટો અવરોધ છે.

કારણ કે આપણી પાસે છે એમાંના બહુમતી વૈજ્ઞાનિકો કે ઈજનરોની કાર્યક્ષમતા હોવી જોઈતી વહીવટી મદદ વગર બીનઅસરકારક બની જાય છે. ઉદ્યોગોના પ્રમાણમાં વૈજ્ઞાનિક શોધસંસ્થાનોનો વહીવટ વધુ ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ છે અને મને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે જેવું વિકસીત દેશમાં થાય છે તેમ એ વહીવટ ઉધારના જ્ઞાન કે અનુભવના આધારે ન થઈ શકે. એ વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા જ થવો જોઈએ.

પ્રો. બ્લેકેટે કહ્યું છે એ પ્રમાણે “જ્યાં જ્યાં ઊંચી કક્ષા, આવડત દેખાય ત્યાં એને અધિકારો આપવા જોઈએ. અને જ્યાં અણઆવડત, ઉતરતી કક્ષા દેખાય ત્યાં રક્ષણાત્મક અવરોધો મૂકવા જોઈએ.” વહીવટની સામાન્ય રીત આ બાબતમાં ઉપકારક નથી નીવડતી. સરકાર વિજ્ઞાનની શોધ અને વિકાસ પાછળ મોટી રકમ ખર્ચે છે. આથી એનું ઉત્તમ વળતર મેળવવા સારામાં સારી વહીવટી અને નાણાંકીય કાર્યપ્રણાલીઓ ઉપયોગમાં લેવી પડે. કોઈ અન્ય કામો માટે તૈયાર થયેલી કાર્યપ્રણાલીઓ જો તમે વિજ્ઞાનસંસ્થાઓમાં ઉપયોગમાં લેશો તો સરકારનો જે મૂળ હેતુ છે તે બર નહીં આવે. એમાં તો એવું થશે કે કૂતરું પૂંછડીને નહીં, પૂંછડી કૂતરાને હલાવે.

જ્યારે દેશના કાર્યોમાં વિજ્ઞાનને જોડવાની વાત આવે ત્યારે સંસ્થાના ઉપરી (boss)ને બદલે લોકોને સાથે લઈને ચાલે તેવા નેતા (leader) વધુ અસરકારક પૂરવાર થાય છે. એણે અન્યના કામની સાથે જોડાજોડ રહેવું પડે. ભારતમાં વૈજ્ઞાનિકો મહત્વના, માપી શકાય એવાં પરિણામો મેળવવામાં અજબની મુશ્કેલી અનુભવે છે. બુદ્ધિજીવીને આપણા સમાજે ઊંચો દરજ્જો આપ્યો છે. પણ જો એ જીવનના રોજિંદા વ્યવહારોમાં રસ લે, પોતાના જીવનના સ્તરની કે વ્યક્તિગત સલામતીની ખેવના કરે તો એને અપ્રમાણિક કે ભ્રષ્ટ કહીએ છીએ. રાષ્ટ્રીય શોધસંસ્થાનોમાં કે યુનિવર્સિટીમાં કામ કરતા વૈજ્ઞાનિક અને અધ્યાપક જો પોતાના કામ સંબંધિત પ્રાયોગિક યોજનામાં સલાહકાર (consultant) થઈને પોતાની આવક વધારે તો આપણે એને હલકું-અનૈતિક માનીએ છીએ. આ દ્વારા જેની અમુક કાર્યોમાં આંતરદૃષ્ટિ ખીલી છે એને હકીકતે જ્યાં એ કાર્ય થાય છે એનાથી અળગો પાડીને આપણે એકદંડિયા મહેલમાં ધકેલી દઈએ છે. આની મને સૌથી વધુ ચિંતા છે કારણ કે હું માનું છું કે જે મૂળભૂત પ્રશ્નો ઉઠાવી શકે એ જ વ્યક્તિ પ્રાયોગિક કાર્યોમાં પણ શ્રેષ્ઠ હોય. મહદ્અંશે મૂળ કારણની ઓળખ એ જ પ્રશ્નના સમાધાનનું પ્રથમ ચરણ હોય છે.

તો વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિકોને સમાજના પ્રાથમિક પ્રશ્નોમાં ઉપયોગમાં લેવાની પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવા આપણે વૈજ્ઞાનિકોને એમનાં વિશિષ્ટ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાંથી બહારના વિષયના પ્રશ્નોમાં રસ લેતા કરવા પડશે. અલબત્ત, વૈજ્ઞાનિકના એના ક્ષેત્રની બહારના વિષય પરના અભિપ્રાયોને બ્રહ્મવાક્ય માની લેવાની જરૂર નથી. પણ જે વ્યક્તિએ વૈજ્ઞાનિક રીતોનો અભ્યાસ કર્યો છે તે પ્રશ્નને નવી રીતે જોવાની પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરી શકે, પ્રશ્ન પ્રત્યેના અભિગમમાં નવી દૃષ્ટિ આપી શકે. હું અહીં વૈજ્ઞાનિકોને જુદી જુદી સમિતિઓમાં લેવાની વાત નથી કરતો. હું એવું કહું છું કે વૈજ્ઞાનિક પોતાના ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની સાથે

કેટલાક બહારના ક્ષેત્રના કામોમાં સહકાર આપે. હરકોઈના ઘરઆંગણે આવી અસંખ્ય તકો છે. અભ્યાસક્રમમાં સુધારા, અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિમાં સુધારા, સ્થાનિક ઉદ્યોગની શરૂઆત, ખેતરોની ઉત્પાદન ક્ષમતા વધારવી, સ્થાનિક અને ક્ષેત્રીય આયોજન, વસ્તી નિયંત્રણના કાર્યોનું અમલીકરણ, સમાજની ઉન્નતિ, વગેરે. દા.ત. અમદાવાદમાં અમે બે વર્ષ પહેલાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં સુધારા માટે એક જૂથ બનાવ્યું. (VSCSC) આ જૂથમાં અમે સામેલ કર્યા શાળા કોલેજોના શિક્ષકોને, શોધસંસ્થાન અને યુનિવર્સિટીના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને. વિજ્ઞાન વિષેની સમજ અને વિજ્ઞાનના શિક્ષણનું સ્તર ઊંચે લાવવાની તેમની ધગશને કારણે તેઓ આ જૂથમાં જોડાયા. તેઓ પ્રશ્નો પૂછવા, નવું નવું કરવા અને પોતાના અનુભવોના આદાનપ્રદાન માટે ઉત્સુક હતા. દરેક સ્તરે, જ્યાં ક્યાંય એમણે કામ કર્યું એમણે આપણે અહીં જે વાત કરીએ છીએ એ પ્રકારની નેતાગીરી પૂરી પાડી.

અનુભવે અમને ખબર છે કે અમારા વિશિષ્ટ જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ભારત દેશમાં અન્ય દેશોની સરખામણીએ સાધનો અને સગવડતાઓ કેટલા ટાંચા છે. અમારામાંના કેટલાક એ બધા અવરોધોને કારણે નિરાશ થઈ જાય છે. બાકીના દેશ છોડીને જતા રહે છે. પણ જે પોતાની આવડતો દ્વારા પોતાના સમાજના અને દેશના પ્રશ્નો હલ કરવા મથે છે ત્યારે તેમને એક ઉત્તેજક કાર્યક્ષેત્ર મળી આવે છે. જ્યાં ધીમાં પરિણામો છતાં પ્રયત્નોનો સરસ બદલો મળી રહે છે.

આવી નેતાગીરીને તકો આપવા આપણે શું કરી શકીએ? હું એવું તો નથી માનતો કે વાસ્તવિક જગતથી વૈજ્ઞાનિકો અને બુદ્ધિજીવીઓને અળગા પાડતી આ માનસિકતા ઝડપથી બદલાશે. હું એમ પણ નથી માનતો કે નજીકના ભવિષ્યમાં વૈજ્ઞાનિકો અને શિક્ષકોને કામની તકો અને કામની સવલતો વહીવટદારને મળે છે એને સમકક્ષ આપી શકીશું પણ મારું એ સ્વપ્ન છે કે પોતાના ક્ષેત્રમાં કામ કરવા ઉપરાંત જે લોકો નાના કે મોટા મૂળભૂત કાર્યોમાં ગંભીરતાપૂર્વક સામેલ થવાની જવાબદારી લે તેને પ્રોત્સાહન તો જરૂર આપી શકીએ. ઉપરાંત આપણે એ મંતવ્યને પણ સ્વીકારી લઈએ કે આવા ચોક્કસ હેતુ માટે નિશ્ચિત સમયમાં કામ પુરુ કરનારને સારો આર્થિક બદલો આપીએ, જે સમગ્ર પરિસ્થિતિને કમ સે કમ એક મહત્વના મુદ્દે તો સુધારશે જ.

આખરમાં, હું વિકાસના માટે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વિષે સરકારની નીતિ પર આવું. તે આપણને લઈ જાય છે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સરકારના આયોજનના વિષયમાં, કાર્યો વિષે જરૂરી સંસાધનોની ફાળવણીમાં અને આને રાષ્ટ્રની અન્ય પ્રાથમિકતા સાથે જોડવામાં. ભારત અત્યારે પોતાના GNP ના ૦.૨% રિસર્ચમાં વાપરે છે - અન્ય દેશોની સરખામણીમાં, જે ૧ થી ૧.૫% વાપરે છે. આ દેશો છે જેમણે વિકસીત અર્થ વ્યવસ્થા તરફ શરૂઆત કરી છે, અથવા તો ત્યાં પહોંચી ગયા છે. જ્યારે હું ચોથા આયોજન પંચના પ્રસ્તાવો તપાસું છું ત્યારે દેખાય છે કે રિસર્ચ માટેની ઓછી ટકાવારીની ફાળવણી વધારી નથી. આને હું એમ સમજું છું કે વિજ્ઞાન હજુ પણ મૂડીરોકાણ (investment) તરીકે નહીં પણ સરેરાશ વહીવટી ખર્ચ

(overhead) ની રીતે જોવાય છે. આ માનસિકતા માટે જેટલી જવાબદારી વૈજ્ઞાનિકોની છે, એટલી જ સમાજના શ્રેણીઓના સમૂહને જાય છે જે વિજ્ઞાનનું સમાજમાં મહત્ત્વ ઓછું આંકે છે.

આમાં સરકાર શું કરી શકે? હું નીચે પ્રમાણેના સૂચનો કરું છું.

૧. જે વ્યક્તિ કે સંસ્થાઓએ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી છે એને ખુલ્લો બીનશરતી ટેકો આપો.
૨. જે ખાસ કાર્યક્ષેત્રમાં વૈજ્ઞાનિક કાર્ય સંદર્ભે ગંભીર નબળાઈ દેખાય છે, જેવા કે શરીરવિજ્ઞાન કે ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, ખેતીવાડી, એન્જિનિયરીંગ, ત્યાં વિશેષ ટેકો આપી વૈજ્ઞાનિક જૂથો ઊભા કરો. આ ક્ષેત્રોમાં કાર્યસંલગ્ન વિકાસયોજના ઘડો. આ માટે પહેલેથી રાજકીય સંમતિ લઈ લો.
૩. જે પહેલી જરૂર છે તે વિકાસના કામોની અને સંબંધિત રિસર્ચના કામોની સૂચિ તૈયાર કરવી.

કોઈ વૈચારિક પૂર્વગ્રહ વગર કુશળતાથી રોકાણ કરતાં પહેલાં કેટલાક ખાસ કાર્યો માટેનો આંકડાકીય અભ્યાસ તૈયાર કરવો. આ અભ્યાસમાં આ કાર્યો પૂરા કર્યા બાદ મળતા પસંદગીના સામાજિક, આર્થિક, ટેકનોલોજીકલ પરિણામોનું મૂલ્યાંકન કરવું પડશે. આ કામ માટે જરૂરી આવડત અને સાંપ્રત તથા આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની ખબર હોવી જોઈએ. એ માટે જરૂર છે વિવિધ શિસ્તના જૂથોની સહિયારી સર્જકતાની. કોઈ એક સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક પરિવેશમાંથી આવતી વ્યક્તિને બદલે આંતરરાષ્ટ્રીય જૂથ ક્યારેક વધુ અસરકારક બની શકે.

આવા પ્રકારના અભ્યાસોમાં સંસ્થાનું માળખું, એને જરૂરી માનવ સંસાધન અને બદલાવ લાગુ કરવા માટેની વહીવટી પ્રક્રિયાઓનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

ઉપરાંત, વિજ્ઞાનની મદદથી આવેલ બદલાવનો એના સંલગ્ન ગ્રાહકો કેવા પ્રકારનો પ્રતિભાવ આપે છે એનો પણ પ્રાયોગિક અભ્યાસ થવો જોઈએ.

૪. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વિષેની સભાનતા કેળવવાના અને વિજ્ઞાનની સમાજ પર અસર - ખાસ કરીને દેશના સક્રિય-શિક્ષિત વર્ગ પર - જાણવા માટેના પગલાંઓ નક્કી કરો. આ પ્રક્રિયામાં હું રાજકારણીઓ-સરકારમાં તેમજ પાર્લામેન્ટમાં, રાજકીય પક્ષના સંગઠનો, સમાજ સેવકો અને વહીવટદારો, ઉદ્યોગપતિઓ, વેપારીઓ, નાણાં ધીરનારાઓ, કારીગરો, મેનેજરો, ધંધાદારી સૈનિકો તેમજ વૈજ્ઞાનિકોને પોતાને સામેલ કરવા પડશે. આપણે એ જાણવું પડશે કે આ કામ કેવી રીતે થશે. હું એવું સૂચન કરીશ કે દેશના વૈજ્ઞાનિકો, ઈજનેરો અને કારીગરો પોતાના બંધ કોશેટામાંથી બહાર નીકળીને નેતાગીરી લેવા આગળ આવે. આવું થશે તો જ વિજ્ઞાનના ઉપયોગની, એમા મોટા મૂડીરોકાણની દિશામાં આગળ વધવાની આશા ઊભી થશે.

ઉપર જણાવેલી પ્રક્રિયાઓ વિષે હું એ ધ્યાન ખેંચવા માંગુ છું, જે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના આયોજનને નવો અર્થ આપી શકે. હું માનું છું કે સરકારની વિજ્ઞાન વિષયક નીતિની આ પ્રાથમિકતા બનવી જોઈએ.

આનંદનો પ્રસાદ રસનિધિ દ્વારા, રસનિધિની, રસનિધિઓ માટેની કથા!

હરેશ ધોળકીયા

વાચનની મજા ક્યારે?

જો પુસ્તક વિચારપ્રધાન હોય, તો જેમ જેમ વિચાર વિશ્લેષિત થતો જાય, જેમ જેમ તે ઊઘડતો જાય, તેમ તેમ તેનું ચિંતન-સૌંદર્ય પ્રગટવા લાગે અને આપણે તેમાં રસ-તરબોળ થતા જઈએ. પુસ્તક પૂરું થાય, ત્યારે વિચાર સમગ્ર અસ્તિત્વમાં રસાઈ જાય. અમૃત પીધા પછી જે અકલ્પ્ય તાજગી આવે, તેવી અનુભૂતિ થાય.

અને પુસ્તક જો સર્જનાત્મક હોય, કલ્પના-પ્રધાન હોય, તો જેમ જેમ કથા આગળ વધે, જેમ જેમ પાત્રનું ચરિત્ર વાચક સામે પ્રગટતું જાય, તેમ તેમ તે તેમાં તણાતો જાય. પાત્ર માત્ર શાબ્દિક ન રહેતાં આપણા મનઃચક્ષુ સામે ખડું થવા લાગે. ક્યારેક તો વાચક પોતે જ પાત્રમાં પ્રવેશી જાય અને તેના બધા જ ભાવોમાં ડૂબવા લાગે. તેમાં તન્મય થઈ જાય.

અને આવાં પુસ્તકો ‘જૂનું તે સોનું’ કે ‘નવું તે ઉત્તમ’-ની વિભાજિત શ્રેણીમાં નથી હોતાં. જીવનપ્રેમી પુસ્તકો હમેશાં “શાશ્વત” (classics) માં આવે છે. ગમે ત્યારે વંચાય. આ ધસમસતા સમયના પ્રવાહમાં તરવા સમયે પણ, ક્યારેક, આવાં ‘જૂના’ મનાતાં, છતાં ‘શાશ્વત’ આનંદ આપતાં પુસ્તકમાં ડૂબકી મારવી ગમતી હોય છે.

‘આવું’ એક પુસ્તક એટલે કનૈયાલાલ મુનશીની નાનકડી નવલકથા “પૃથિવીવલ્લભ”. પાંચેક દાયકા પહેલાં કોલેજમાં વાંચી હશે તેવો ખ્યાલ છે. પછી તો એક એકથી ઉત્તમ પુસ્તકોના પરિચયમાં અવાતું ગયું અને મુનશી જાંખા થવા માંડ્યા. જાંખા લાગવા પણ માંડ્યા. વિશ્વ સાહિત્યનાં શ્રેષ્ઠતમ પુસ્તકોમાં ડૂબતા જવાયું.

છતાં હમણાં, અચાનક, અકસ્માતે, આ “પૃથિવીવલ્લભ” હાથમાં આવ્યું. આમ તો એક સંદર્ભે એકાદ પાનું જ જોવાનું હતું. પણ ત્યારે તેના પર થોડી નજર ફરતાં તારુણ્ય-યુવાનીની રસવૃત્તિ જાગી ઊઠી અને ચિત્તમાં મીઠો દાવાનળ પ્રગટ્યો. પરિણામે, સમયની તંગી હોવા છતાં, તેને ફરીવાર વાંચવાની ફરજ પડી.

મુનશી આ પુસ્તકમાં કેવળ લેખક જ નથી, એક અચ્છા ચિત્રકાર પણ જોવા મળે છે. અને તે પણ વાનગોગ જેવા ઘાટા રંગોથી ચિત્ર ઉપસાવતા. આ સમગ્ર નવલકથા પર તો લખવાનો ઈરાદો નથી. પાનાને પાનાં લખાઈ જાય અને છતાં આનંદની અનુભૂતિનો અંશ પણ પ્રગટ ન થઈ શકે! એટલે, અહીં માત્ર મુનશીની રસવૃત્તિને જ બતાવવાનો પ્રયાસ છે.

મુનશીને “બ્રહ્મતેજ” - માનવ ગૌરવ - માં સતત રસ રહ્યો. મુંજાલ કે કીર્તિદેવ કે મુંજથી માંડીને છેલ્લે શ્રીકૃષ્ણ સુધીની નવલકથાઓમાં તેમણે હંમેશ મુખ્ય પાત્રોને ભવ્ય દેખાડવાનો પ્રયાસ કર્યો. એ પાત્રો પાસેથી પસાર થતાં વાચક અનાયાસે તેના વ્યક્તિત્વમાં તણાઈ જાય.

જુઓ, “પૃથિવીવલ્લભ”નો નાયક “મુંજ”. કથા તો નાની છે. મહાપ્રયાસે રાજા તૈલપ મુંજને હરાવે છે અને પકડી લાવે છે. પોતાને વારંવાર તેના સામે ઝૂકવું પડ્યું છે, તેથી તીવ્ર વેરવૃત્તિ છે. મુંજને મારવો જ છે. પ્રજા સમક્ષ તેનું ગૌરવ હણવું છે અને પોતાનું વધારવું છે. અને છેલ્લે મુંજને હાથીના પગ નીચે કચડીને મારી પણ નાખે છે. કથામાં પ્રથમ પળથી છેલ્લી પળ સુધી મુંજ કેદી જ છે. સાંકળથી બંધાયેલો છે. પાંજરામાં પુરાયેલ છે. પાંજરું પાછું નગરના ચોકમાં મૂકાય છે, જેથી પ્રજા તેના સામે તિરસ્કારથી જોઈ-હસી શકે. સતત તેનું ગૌરવ હણાય. અને છેલ્લે હાથી તેને કૂર રીતે કચડી નાખે છે. સામાન્ય સંયોગોમાં પાને પાને વાયકને તેના પર દયા કે કરુણા ઉપજવી જોઈએ. તૈલપ પર માન કે ગુસ્સો ચડવો જોઈએ.

પણ અહીં તો પળ માટે પણ મુંજ પર દયા નથી આવતી. તેના પ્રથમ આગમનથી હાથી નીચે કચડાવા સુધી એક ભવ્ય, સુપરમેન, તેજસ્વી પાત્ર તરીકે તે વાયકના મનમાં વસતો રહે છે. અને, સૌથી મહત્વની વાત કે, આટલી તીવ્ર તકલીફો વચ્ચે મુંજની રસપ્રચૂરતા અખંડ રહે છે. ના, પાને પાને વધતી જાય છે. અને મહેલની મૃણાલથી માંડીને શેરીની સ્ત્રી સુધી બધાને પ્રભાવિત કરે છે. શરૂમાં ‘કેદી’ મુંજના આવવાની તૈયારી થતી હોય છે. ત્યારે સેનાપતિ ભિલ્લમ શુષ્ક તપસ્વિની મૃણાલને મુંજને જોવા કહે છે. ત્યારે તિરસ્કારથી મૃણાલ કહે છે, “મુંજમાં તે વળી શું જોવા જેવું છે? એ જ હાડકાંનો માળો, એ જ ચામડું, એ જ નરકની દેહ!” ત્યારે ભિલ્લમ કહે છે, “પણ આ હાડકાંનો માળો કંઈ ન્યારો છે.” આ “ન્યારો” શબ્દ તેનો પ્રથમ પરોક્ષ પરિચય છે. અને આ “ન્યારાપણું” મૃણાલને હચમચાવી નાખવાનું છે. તપસ્વિનીમાંથી પ્રણયી બનાવી નાખવાનું છે.

અને જ્યારે પ્રથમવાર તે “દેખાય” છે, ત્યારે મુનશીની કલમ જ તેના પર ન્યોછાવર થઈ જાય છે. લાંબુ વર્ણન છે તેનું. તેમાંના થોડા જ શબ્દો જુવો ...

“એનું કદ પ્રચંડ હતું. ઘાટ અપૂર્વ હતો. મુખ મોહક હતું. આગળ આવેલ વિશાળ છાતીના સંગેમરમરના ચોરસ જેવા સ્પષ્ટ, સ્નાયુવાળા વિભાગો દૈવી વક્ષસ્ત્રાણની ગરજ સારતા હતા. ઘાટીલી પાની પર રચેલા ધરણી ધ્રુજાવતા બે પગ સ્તંભની માફક કમરનાં મથાળાં પર ઉપલા શરીરને ધારી રહ્યા હતા. તે શરીર જીવંત માણસનું ન હતું. શારીરિક અપૂર્વતાનું સ્વપ્નું હોય તેવું લાગતું ... તેના મુખ પર એકે રેખા અધૂરી ન હતી. એકે ભાવનો અભાવ ન હતો. દિવ્ય મુખમાં કાવ્યની મીઠાશ હતી. હાસ્યમાં પુષ્પધન્વાનું સચોટ શરસંધાન હતું.”

શું પડ્યો તેનો પ્રભાવ? શુષ્ક નગરની “બધી સ્ત્રીઓ ઘેલી થઈ ગઈ.” ખુદ મૃણાલ પણ “એક પળવાર સ્તબ્ધ બની ગઈ.”

આ તેનો પ્રથમ પ્રભાવ. અને મૃણાલ પ્રથમવાર તેને મળવા જેલની કોટડીમાં જાય છે, ત્યારે ‘તે’ તેને કેવો જુવે છે? મુનશી ફરી રમણે ચડે છે...

“તેનાં એકેએક અંગની અપૂર્વતા નજરે પડી. પ્રચંડ શરીર, અંગોની તેજોમયતા, રંગની નિર્મળતા-આ બધાં સાથે કંઈક ન સમજાય તેવું તેના શરીરમાં હતું. ઓરડીના અંધકારરૂપી શેષ પર શયન કરતા લક્ષ્મીવર જેવો તે લાગતો.”

... અને ઓરડીમાં તે કેમ બેઠો હતો? “ભોંય પર છતાં સિંહાસન પર હોય તેમ, કેદમાં છતાં મહેલમાં હોય તેમ નિરાંતે સ્વસ્થતાથી બેઠો હતો. નિરંકુશ આનંદથી વાતો કરતો હતો.”

નવલકથા જેમ જેમ આગળ વધતી જાય છે, તેમ તેમ મુંજ હનુમાન જેમ વિરાટ થતો જાય છે. પ્રજા તેની થવા લાગે છે. અરે! મૃણાલ પણ તપસ્વિની મટી પીગળીને મીણ થતી જાય છે. તેના મય થતી જાય છે. તિરસ્કાર વરસાવીને પાછી વળ્યા પછી તેની મન:સ્થિતિનું વર્ણન મુનશી કરે છે.” મનની પાંખડીએ પાંખડી, શરીરનાં અંગે અંગ આકંઠ કરી રહ્યાં હતાં. બૂમ મારી રહ્યાં હતાં. તેમને મુંજ જોઈતો હતો. મગરૂર તપસ્વિની ઘેલી બની. ઓશિયાળી બની પુષ્પધન્વાને શરણે ગઈ ... લહેરીઓનો અનુભવ કરવા લાગી. આવી લહેરીઓ તેણે સ્વપ્ને પણ અનુભવી ન હતી. તેનાથી તે ડરી નહીં. અવર્ણનીય આહ્લાદ અનુભવવા લાગી. અદ્ભુત આનંદ તેની રંગેરંગ વહી રહ્યો. મગજમાં ઊર્મિઓનું નર્તન થઈ રહ્યું. જાણે નશો કર્યો હોય તેમ તેમ ચિત્ત ડોલવા લાગ્યું.” મૃણાલ રસનિધિમાં ડૂબી ગઈ.

માટે જ હાથીના પગ નીચે કચડાય છે, ત્યારે તે કારમી અને ગગનભેદી ચીસ પાડી ઉઠે છે. પોતે કોણ છે તે ભૂલી જાય છે. કચડાવા પહેલાં મુંજના ગૌરવને મુનશીએ ખૂબ લડાવ્યું છે. પણ મહત્ત્વની વાત મૃણાલની સ્થિતિ જ બતાવે છે.

અને મુનશીની પીંછીનો છેલ્લો સ્ટ્રોક પણ કેવો અદ્ભુત છે - મુંજના ગૌરવનો. તેણે એમ ન લખ્યું કે “મુંજનું શબ”, પણ લખ્યું કે “પૃથિવીવલ્લભનું શબ”. મરનાર મુંજ ન હતો. તે કેદી ન હતો. તે મરતીવેળા પણ “પૃથિવીવલ્લભ” જ હતો. મર્યો પણ “હાથી”ના પગ નીચે નહીં, ‘ગજરાજ’ના પગ નીચે! મુનશી એમ નથી કહેતા કે ‘હાથીએ ચીચીયારી મારી’, પણ લખે છે ‘ગજેન્દ્રે ઘોષ કર્યો.’

પાનેપાનું ગૌરવથી, રસથી, મસ્તી અને આનંદથી છલકાય છે. દરેક શબ્દ વાયકને મીઠો મધ કરે છે. મુનશીનો હેતુ જ આ છે - “જીવનનું ગાન ગાવું.” પળેપળના સંગીતને વ્યક્ત કરવું.” તેને નિરર્થક શુષ્કતા પ્રત્યે ચીડ છે. એટલે જ તે મૃણાલની હાંસી પણ તેના તપનાં વર્ણનથી કર્યા કરે છે. આ તપને વ્યર્થ કરે છે ત્યારે જ શાંત થાય છે.

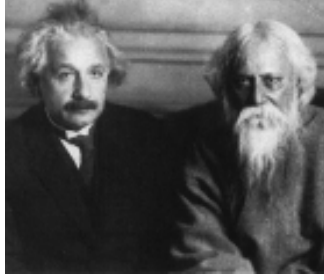
કદાચ તેથી જ ગાંધીજીને આ કથા નથી ગમી. (પુસ્તકમાં તેમનો પત્રવ્યવહાર છે.) તે તપસ્વીના પ્રતિનિધિ છે ને. અને અહીં તો રસનો મહાસાગર ઘૂઘવે છે. તે તેની પૂરી ટીકા કરે છે. અને છતાં લખે છે, “પૃથિવીવલ્લભ બહુ રસપૂર્વક વાંચી ગયો.” અને મજાની વાત એ છે કે તેમને તે વાંચવા રસમૂર્તિ કાકાસાહેબે આપી હતી. મુનશીએ તો નિખાલસતાથી આ કથાને “પલાયનવાદી કથા” કહી દીધી.

અદ્ભુત પુસ્તક છે. રસનિધિ દ્વારા, રસનિધિની, રસનિધિઓ માટે લખાયેલ કથા માત્ર વાચવા જેવી જ નહીં, ‘જીવવા’ જેવી પણ છે!

(“પૃથિવીવલ્લભ” કનૈયાલાલ મુનશી, પ્રકાશક-ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ અને ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ)

(હરેશ ઘોળકિયા, ન્યુ મીન્ટ રોડ, ભૂજ-૬૨૭-૩૭૦૦૦૧.)

(ગુરુદેવશ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ૧૫૦મી જન્મજયંતિ નિમિત્તે)

૧૯૩૦ના ઉનાળામાં દુનિયાના પોતપોતાનાં ક્ષેત્રના બે દિગ્ગજ - આઈનસ્ટાઈન અને ટાગોર - ની કેપથ (જર્મની) ખાતે મુલાકાત થઈ. બંનેને એકબીજા પ્રત્યે અત્યંત માન હતું અને માનવજાતનું કલ્યાણ બંનેને હૈયે વસેલું હતું. સત્ય, સૌંદર્ય અને કૃષ્ણાનાં જે મૂલ્યો આઈનસ્ટાઈનને પ્રિય હતાં, તે જ મૂલ્યો ટાગોરનો જીવનપથ પણ પ્રશસ્ત કરતાં હતાં.

આ મુલાકાત દરમિયાન બંને મહાનુભાવો વચ્ચે સંગીતના વિષયે થયેલો સંવાદ, પ્રો. અબ્રાહમ વાયસ લેખિત પુસ્તક - 'આઈનસ્ટાઈન લીવ્ઝ હીઅર', (ઓક્સફર્ડ પ્રેસ, ૧૯૯૪) - માંથી અહીં ઉદ્ધૃત છે.

ટાગોર : ભારતીય સંગીત પાશ્ચાત્ય સંગીતની જેમ અત્યંત ચોકઠાબદ્ધ (Rigid) નથી. અમારા સંગીતકારો એક ખાસ, સુંદર આધાર કે ઢાંચો લઈ સુમધુર સ્વરરચના (Melody) માં અને લય-તાનમાં એને ગોઠવે અને ગાયક/વાદક એને અમુક મર્યાદામાં રહી પોતાની આગવી રીતે પેશ કરે. એ રચનાના મૂળ આધારને જાળવીને પોતાની સંગીતસૂઝની સ્વયંસ્ફૂર્ત, તત્કાલ અભિવ્યક્તિ કરી શકે, એને બહેલાવી શકે. સંગીતકારને એની સ્વરરચના પાછળ રહેલા સૂરોના મૂળ આધાર માટે, કર્ણપ્રિય ગૂંથણી માટે અમે વખાણીએ, પણ ગાયક/વાદક પાસેથી તો એકજાતની સુમધુર, અવનવી, નાવીન્યભરી પ્રસ્તુતિની આશા રાખીએ. એ રચનાના મૂળ આધારને વળગી રહે, પણ એનાથી બહુ વેગળા ગયા વિના પણ એની પાસે પોતાની નીજી કલા કે વ્યક્તિત્વને અભિવ્યક્ત કરવાની પૂરી મોકળાશ રહે.

આઈનસ્ટાઈન : પણ આ ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે લોકોનાં (ભાવક/શ્રોતાનાં) મનને દોરવણી આપવા માટે સંગીતની એક સબળ, કલાત્મક પરંપરા વિકસેલી હોય. અહીં યુરોપમાં સંગીત લોકપ્રિય, લોકભોગ્ય, કલાના સ્તરથી ઘણું દૂર ખેંચાઈ આવ્યું છે અને જાણે પોતાના આગવા રૂઢનિયમો અને પરંપરા સાથેની એક ગોપિત કલા બની ગયું છે.

ટા : એટલે તમારે આવા સંકુલ સંગીતને અને એની બારીકાઈઓને તદ્દન વફાદાર રહેવું પડે. અમારે ભારતીય સંગીતમાં ગાયક/વાદકની પોતાની સર્જનાત્મકતા જ એની પ્રસ્તુતિની હદો નક્કી કરે. એ સંગીતકારે રચેલી રચના એની પોતાની કરીને ગાઈ શકે, જો એની પોતાની સંગીતસૂઝમાં એટલી સર્જનાત્મક તાકાત હોય તો.

આ : પણ મૂળ રચનામાં રહેલ મૌલિકતાની પૂરી સમજણ એની પાસે હોવી જોઈએ, અને સાથે જ કલાની એ કક્ષાની સાધના પણ એની પાસે હોવી જોઈએ, જેની સહાયથી એ પોતે એ રચનાને પોતાની આગવી રીતે રજૂ કરી શકે.

ટા : (એવું નથી લાગતું કે) આપણા વર્તનમાં પણ જો આપણે અંતસ્તલના શુભતત્ત્વને વફાદાર રહીએ તો જ આપણે અભિવ્યક્તિની પૂરી સ્વતંત્રતાને લાયક ગણાઈએ? એ જ રીતે, રચનાના મૂળ આધારને તો એણે સાચવવાનો જ હોય, પણ એ પોતે - એનું વ્યક્તિત્વ તો એનું પોતાનું સર્જન હોઈ અનન્ય અને આગવું જ રહેવાનું. અમારું સંગીત રચનાની આવી મૌલિકતા અને પેશગીની સ્વતંત્રતા બંનેને એકસાથે નિભાવે છે.

આ : ભારતીય સંગીત શું શબ્દ વિના પણ ગાઈ શકાય? શબ્દ વિનાનું સંગીત સમજી શકાય ખરું?

ટા : હા. અમારે ત્યાં શબ્દ વિનાનું, કેવળ અર્થશૂન્ય ઉચ્ચારો, અવાજો - જે સૂરોના ફક્ત વાહક તરીકે જ કામ કરે - સાથેનું સંગીત છે જ. અમારા શાસ્ત્રીય સંગીતમાં આવી સ્વતંત્રતા ગાયનશૈલીનો એક ભાગ છે, જેમાં શબ્દો કે વિચારો વિના પણ સ્વરરચના (Melody) ની એક સંપૂર્ણ દુનિયા રચવાની તાકાત છે. જો કે આવું સંગીત બહુ સૂક્ષ્મ અને સંકુલ હોય એમાં નવાઈ નથી.

આ : એમાં વિવિધ વાદ્યોનો પણ ઉપયોગ થાય?

ટા : વાદ્યોનો ઉપયોગ થાય પણ સ્વરસંવાદિતા (Harmony) માટે નહીં, લય અને ઊંડાણ જાળવવા માટે. તમારા સંગીતમાં સ્વરસંવાદિતા ઘણીવાર સ્વરરચના (Melody) ઉપર હાવી થઈ જાય છે એવું નથી લાગતું?

આ : સાચું છે. કેટલીકવાર તો હાર્મની મેલડીને ગળી જાય છે!

ટા : મેલડી અને હાર્મની એ ચિત્રકલાની રેખા અને રંગ જેવાં છે. એક સાદું રેખાચિત્ર ખૂબ સુંદર હોઈ શકે, એમાં રંગનો ઉપયોગ કદાચ એને ધૂંધળું કે સામાન્ય બનાવી મૂકે. છતાં, રંગ અને રેખાનું સાયુજ્ય મહાન ચિત્ર પણ પેદા કરી શકે, જો આવું સાયુજ્ય એ બંનેનાં આગવાં મૂલ્યોને હાનિ ન પહોંચાડે તો!

આ : અદ્ભુત સરખામણી! વળી રેખા રંગ કરતાં કેટલી જુની છે! એવું લાગે છે કે તમારી સ્વરરચના (Melody) સંરચના (Structure) ની બાબતમાં અમારાથી ઘણી વધુ સમૃદ્ધ છે.

ટા : પણ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંગીતની મન ઉપર થતી અસરોનું વિશ્લેષણ કરવું મુશ્કેલ છે. હું પાશ્ચાત્ય સંગીતથી અભિભૂત થાઉં છું. હું માનું છું કે એ મહાન છે, એની સંરચના વિશાળ છે, અને એની સ્વરરચનાઓ ભવ્ય છે, પણ અમારું પોતાનું સંગીત મને એની મૂળભૂત કાવ્યાત્મક (Lyrical) અપીલને કારણે વધુ સ્પર્શી જાય છે.

(ઈન્ટરનેટ પરથી, સાભાર)

પ્રિય મીની,

માણસને વિચારસમૃદ્ધિ, સંવેદનસમૃદ્ધિ અને વિવેકસમૃદ્ધિ ઈશ્વર તરફથી જ મળે છે, માબાપ તરફથી નહીં. આ ત્રણેના સરવાળાને સંસ્કાર કહે છે. માબાપ સંસ્કાર આપતાં નથી, તેઓ તો જે છે તેને ખીલવે કે કોળવે. સંસ્કારનું જે raw material છે તે માણસનું પોતીકું હોય છે. તારી પાસે આવા મટીરિયલનો જથ્થો ખૂબ સારો છે. હું અને બા એના સંગોપનનો થોડોક જશ લઈ શકીએ એ જુદી વાત છે.

તું 'સુખી સુરતણ' બની રહે એ શક્ય છે. સુખી થવા કરતાં સમૃદ્ધ થવું અઘરું છે. સમૃદ્ધ થવા કરતાં સંતૃપ્ત થવું વળી વધારે અઘરું છે અને સંતૃપ્ત થયા પછી સ્વસ્થ હોવું એ તો અત્યંત અઘરું છે. તારે માટે એ શક્ય છે.

હું તો તને છેક શરૂઆતથી મારી આત્મજા ગણતો આવેલો. મારી સંવેદનશીલતાને તેં ઘણીવાર અણીને વખતે જાળવી લીધી છે. તારા રડાર પર મારાં સંવેદનોનો આલેખ ન નોંધાયો હોય એવું એક પણ વાર બન્યું નથી. તારી વાત જ ન્યારી. તેથી તારા વગરનું જીવન મારે માટે કલ્પવું મુશ્કેલ છે. હું ઘણા સમયથી મનને કેળવી રહ્યો હતો તેથી એ શક્ય બનશે.

નિવૃત્તિ સ્વૈચ્છિક હોય, પ્રસન્નકર હોય, તોય એક shock જ ગણાય. દિનચર્યામાં કાંતિ આવે તે કદાચ માણસને હેરાન કરતી હશે. ક્યારેક તો હેરાન થનારને પણ ખબર ન પડે અને એ હેરાન થયા કરે. એવે સમયે તું જાય તે વળી વધારે કનડે. તું બધી રીતે સુખી થશે જ.

પોતાનો અહંભાવ ખોયા વગર પણ સામાનો અહંભાવ સાચવી શકાય છે. પોતાની વ્યક્તિતા ખોયા વગર પણ જીવનસાથીની વ્યક્તિતા જાળવી શકાય છે. આ થોડુંક મુશ્કેલ ખરું પણ અશક્ય નથી. જીવનસાથી ગુસ્સે થાય ત્યારે એને જાળવી લઈને ગુસ્સો ઊતરે પછી જ પોતાને સાચી જણાતી વાત કહેવી. એ તારા અહંભાવ સાથે એના અહંભાવને એકસાથે જાળવી લેવાની યુક્તિ થઈ. આ એક એવી રમત છે જેમાં હારવામાં પણ આનંદ છે. જીતીને હારવું એના કરતાં હારીને જીતવું સારું.

શિક્ષણ આપણને થોડીક તટસ્થતા ન આપે તો શા કામનું? આપણને આપણો દોષ જોતાં આવડે એટલે અડધી લડાઈ જીતી ગયા એમ કહી શકાય. પૂરી મક્કમતા પણ પૂરા ડહાપણ વગર નથી શોભતી. સ્ત્રી કઠપૂતળી બને તેય ખોટું અને પુરુષ સાવ કદ્યાગરો બને તેય ખોટું. ક્યારેક તમે બંને જરૂર લડજો, પણ લડતી વખતે વૉલ્યુમ ધીમું રાખજો. રિસામણાં-મનામણાં તો રાધા અને કૃષ્ણ વચ્ચે પણ હતાં તથા કેકેયી અને દશરથ વચ્ચે પણ હતાં. તમારા રિસામણાં પ્રથમ પ્રકારના ભલે રહ્યાં.

મારી અને બાની ચિંતા ન કરતી. અમે ઘણીવાર ભેખડની ધાર પર પહોંચીને

પાછાં વળ્યાં છીએ. બાની ઉદમશીલતા ન હોત તો મારી વિચારશીલતા લંગડી રહી જાત. એની અંદરની સમૃદ્ધિનો પરિચય એને છે તેના કરતાં ય મને વધારે છે. આ હકીકત છે. તું અમારી મર્યાદાઓમાંથી શીખજે. તેં કેટલીક મારી મર્યાદાઓ પણ આત્મસાત્ કરી છે. જલદી અભિપ્રાય આપી દેવાનું કે રીએક્શન આપવાનું ટાળજે. નિખાલસતાને વળગણની હદે ન લઈ જતી. મોં પર અભાવને સાવ રોકડો ન બનાવીશ. ક્યારેક અણગમતું કંઈક બને તેને પરિણામે ચહેરો તંગ બની જાય તેવે વખતે તરત હળવી થવા મથજે. મારા આ દોષોથી તારે બચવાનું છે.

નવાં માબાપને ખૂબ જ વહાલથી જાળવજે. મને ક્યારેક મશ્કરીમાં છટકાવતી તેવું તેમની સાથે ન કરતી. એવો હક પ્રાપ્ત થાય તે માટે થોડુંક તપ કરવું પડે છે. તને વાંચતા-લખવાનું અને વિચારવાનું ગમે છે. આ વૈભવ કદી ગુમાવીશ નહીં. એ જ તું છે. એ નથી, તો તું નથી. જીવન અંગે વિચારવાનું અને વિચારને સિંચવાનું વિસારીશ નહીં. હું તને બીજું કશું આપી શક્યો નથી. આ જ મારું કન્યાદાન ગણજે.

ક્યારેક અમને મળવા આવે ત્યારે નિરાંત કાઢીને મન મૂકીને બેસજે. એવી સુખદ ક્ષણોમાં કરેલી ઉતાવળ માબાપને દુઃખ પહોંચાડતી હોય છે. જ્યારે મળીએ ત્યારે વિચારોની મિજબાની માણીશું. ગીત ગાઈશું અને હું તને આપણા બાગમાં ઊગેલાં નવાં ફૂલો બતાવીશ. મારી પાસે સાંસારિક વ્યવહારની બહુ અપેક્ષા ન રાખતી. આપણે મળીએ તેટલી ક્ષણો માટે તો અવ્યવહારુ જ બની રહીશું.

બસ. ત્યારે, હું હવે વધારે લખી શકું તેમ નથી.

- ભાઈ

(ગુણવંત શાહ)

(અમીષા શાહ દ્વારા સંપાદિત ગુણવંત શાહના પત્ર સંચય 'શબ્દે શબ્દે સેતુબંધ'માંથી, સાબાર)

૨. હરીભરી જીવનભરી ...

તુલા - સંજય

હેનરી મિલરે ક્યાંક લખ્યું હતું : ‘તમે આવતા જન્મમાં શું બનવા માગો છો? દેશનેતા કે પછી મોટા ઉદ્યોગપતિ, મોટા લેખક કે અભિનેતા? એમણે જ એનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો હતો, આઈ વુડ ઈલેક્ટ્રીક ટુ બી એ નો બડી ઓર એનીબડી.’ બસ આ ‘સામાન્ય માણસ’ને જ એક વેળાએ Time મેગેઝીને પરસન ઓફ ધ ઈયર બનાવ્યો હતો. વીર ભગતસિંહે હિન્દુસ્તાન સોશ્યાલિસ્ટ રિપબ્લિકન એસોસિએશનના સંમેલનમાં તો એવું પણ કહી નાખેલું કે : ‘રેવોલ્યુશન બાય ધી માસીઝ ફોર ધી માસીઝ’. આમ જનતાને ખાતર આમ જનતા દ્વારા કાંતિ. હા, મને પણ આમજનતા અને આ આમ આદમી - કોમનમેન બહુ જ વ્હાલો છે. કારણ કે હું પણ સામાન્ય છું. આ સામાન્ય માણસનું એક સૌથી મોટું

લક્ષણ કયું, ખબર છે?! એને સ્વપ્નાં હંમેશા અસામાન્ય આવે છે. પ્રત્યેક સામાન્ય માણસની ભીતર રહેલો અસામાન્ય માણસ એનાં સ્વપ્નો દ્વારા પ્રગટ થતો રહે છે! હમણાંથી મને પણ આવું જ એક અસામાન્ય સપનું દરરોજ સતાવી રહ્યું છે અને એ છે ‘હરીભરી જીવનભરી શાળા.’ ક્યારેક હું સપનામાં આ શાળાનો વિદ્યાર્થી હોઉં છું તો ક્યારેક શિક્ષક તો ક્યારેક સ્વયમ્ શાળા. બસ આજે હું તમારી સાથે આ સપનું વહેંચવા જઈ રહ્યો છું.

હરીભરી જીવનભરી એ ફૂલો, ખૂબ બધાં વૃક્ષો અને વૃક્ષો વચ્ચે ઉગેલ થોડાક મકાનોની શાળા હશે. અહીં ખૂબ બધાં પક્ષીઓ હશે. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીનું પોતાનું એક વૃક્ષ હશે. જેની આસપાસ એ ભમશે-રમશે-ગાશે અને એ વૃક્ષ ઉપર માળો રચીને રહેતા પક્ષી સાથે ભાઈબંધી કરશે અને વૃક્ષ સાથે વાતો કરશે. વૃક્ષના થડમાં એનું એક નાનકડું ખાનું હશે. જેમાં એ રંગીન લપોટી મૂકશે, ભમરડો મૂકશે, કૂદવાનાં દોરડાં મૂકશે, કોડીઓ અને લોહચુંબક મૂકશે અને થોડીક પરિકથા-સાહસકથા પણ મૂકશે. આ ખાનું જ એના જીવનનું કેલીડોસ્કોપ અને આ વૃક્ષ જ એનું બોધી વૃક્ષ!

અહીંની ગૌશાળામાં કામ કરતાં કરતાં ગાયની કુખેથી અવતરતા વાછરડાને એ નિહાળશે, અહીંની હુન્નરશાળામાં એ અવનવા હુન્નરો શિખશે. અહીંની સર્જનશાળામાં એ ચિત્રો દોરશે, માટી સાથે કામ કરશે અને અહીંની વિજ્ઞાનશાળામાં એ વિજ્ઞાનના વિસ્મયથી રોમાંચિત થશે. આ હરીભરી જીવનભરીમાં સૌ આત્મ પરિચય, વિજ્ઞાન પરિચય, ગણિત પરિચય, કલા પરિચય, કોમ્પ્યુટર પરિચય, સંગીત પરિચય ને વ્યાકરણ પરિચય કરશે. શાળાનો અભ્યાસક્રમ એટલે આત્મ પરિચયથી આત્મ બોધ, વિજ્ઞાન પરિચયથી વિજ્ઞાન બોધ અને ઈતિહાસ પરિચયથી ઈતિહાસ બોધ. રાત્રીના સુતી વેળા નાના મકાનની મોટી બારીઓમાંથી તેઓ આકાશ દર્શન કરશે અને આમ આ શાળામાં તેઓ જીવન દર્શન કરશે.

અહીંયાં સહજીવન અંકુરિત થશે. અહીંયા જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની સાથે સાથે પરસ્પરનો આનંદ અને વેદના પણ વહેંચાશે. ‘સાથે રમીએ સાથે જમીએ સાથે કરીએ સારાં કામ, કાયમ રહેજો સહુની સાથે ઘટ ઘટ વસતા શ્રી ભગવાન’ અહીંયા રોજ ધબકતું હશે. સૌ સાથે રસોઈ બનાવશે અને સૌ સાથે જમશે. હા, શિયાળામાં સો ચ્યવનપ્રાશ પણ સાથે બનાવશે અને રોજ ખાશે પણ ખરા.

અહીંયાં પ્રત્યેક નવો દિવસ, નીત નવી નૂતનતા લઈને આવશે અને એથી જ પ્રત્યેક દિવસ એક ઉત્સવ હશે. વરસાદ પડશે ત્યારે સૌ નાનકડી પદયાત્રા કરીને નવા ઉગેલા ઘાસને આવકારવા પહોંચી જશે અને આ બધા સાથે પરિચય પણ કેળવશે. પ્રત્યેક પૂનમે હરીભરી જીવનભરીના પરિસરમાં સંપૂર્ણ બ્લેક આઉટ રખાશે અને સૌ ચાંદનીને ઘોળી-ઘોળી પીશે અને ચાંદનીથી ઘસી-ઘસીને ન્હાશે! ગ્રીષ્મમાં ખુલ્લા પગે ચાલવાની

થોડીક તાલીમ પ્રાપ્ત કરશે ને વસંતમાં વસંતની કવિતાઓ કરશે - વસંતનાં ગીતો ગાશે - વસંતના ટહુકાઓ સાંભળશે - વસંતના વાયરાને ડીલે ઘસશે અને વાસંતી મિજાજમાં જીવશે. બસ આમ ઉત્સવો ઉજવાતા રહેશે.

આ શાળાનો વિસ્તાર ગામના પાદર સુધીનો હશે અને એની સંવેદના બ્રહ્માંડના પાદર સુધીની અને એથી જ જ્યારે કોઈ કુદરતી આફત આવશે ત્યારે હરીભરી જીવનભરી ત્યાં પહોંચી જશે. જગતની આફતો, મુશ્કેલીઓ વિશે પણ અહીંયાં ચિંતન-મનન ચાલતું જ રહેશે. અહીંયાં પ્રેમ-હૂંફ-આનંદ-જ્ઞાન રોજ નવા નવા સ્વરૂપે પ્રગટતું રહેશે અને એ દ્વારા સૌ વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકોની ભીતરની સંભાવનાઓ - ભીતરની નિજતા પૂરેપૂરી ખીલતી રહેશે અને ચૈતન્યનું-દિવ્યતાનું પ્રકુલ્લન થતું રહેશે. વ્હાલા કલ્યાણ મિત્રો, આ છે મારું સપનું. આ સપનું કદાચ તમને પણ આવે અને આ સપનું આપણું થઈ જાય અને આપણે એને સાથે મળીને ધરતી પર ઉતારીએ તો ઈન્શાઅલ્લાહ!

(સંપર્ક : તુલા-સંજય, વિશ્વગ્રામ, જગુદણ, તા. જિ. મહેસાણા. ફોન : ૦૨૭૬૨-૨૮૫૭૦૮)

(પાના નં. ૧૩૩ અનુસંધાન)

છે. વળી માબાપ પોતાનાં વલણ અને યોગ્ય સમયે યોગ્ય નિર્ણયો લેવાની બાબતમાં અજ્ઞાનતા અને અણઆવડતને કારણે સંતાનોને માનસિક મૂંઝવણ અને ત્રાસ આપે છે. પરિણામે જીવનના અગત્યના નિર્ણયો જેમકે શિક્ષણ, કારકિર્દી, વ્યવસાય, લગ્ન કરવામાં તેમને સાચી સમજણ અને દિશા મળતાં નથી, જે તેમની દશા બગાડે છે.

જુદા જુદા વિષયોમાં શિક્ષણ અને ડિગ્રીઓ આપતી સંસ્થાઓ છે. પરંતુ જીવન જીવવા માટે કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ નથી. કારણ કે શિક્ષણનું પણ વેપારીકરણ થવાથી શિક્ષણ ક્ષેત્ર ભ્રષ્ટાચારી થઈ ગયું છે. એટલે બાળકોને પરીક્ષા પાસ કરવા પૂરતું શિક્ષણ મળે છે. પરંતુ જીવન જીવવાની કળાની કેળવણી પર ક્યાંય ભાર મૂકાતો નથી. આ સ્થિતિમાં દરેક માબાપે બાળઉછેર, બાળમનોવિજ્ઞાન જેવા વિષયો ઉપર મળતી વાચનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને પોતે જ પોતાને સજ્જ કર્યા સિવાય કોઈ રસ્તો નથી.

(૪૦, અપેક્ષા પાર્ક-૧, ઈસ્કોન-વાસણા રોડ, ગદાપુરા, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭.

ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૧૪૪૮૪)

ખાસ સૂચના :

તમને મળતા અંકના છેલ્લા ટાઈટલ પેઈજ ઉપર તળિયે તમારા સરનામાની ઉપર જો **2009.5** લખેલ હોય અને/અથવા **માર્કર પેનથી લીટી કરેલ હોય** તો તુરંત જ તમારું લવાજમ નવેસરથી મોકલી આપશો, જેથી જુલાઈ મહિનાથી તમોને અંક તથા પુસ્તક નિયમિત મળ્યા કરે.

હળવાશયી

● એક દા'ડો નવી પયણેલી પટલાણી રોટલા ઘડતી'તી. એની હાહુ ઈ દા'ડે વેલી ભૂખી થય હશે તે થાળી લયને ગળયવા બેહી ગ્યેલી. ખાતાં ખાતાં એના મોઢામાં મોવાળો આવ્યો. તે હાહુએ ઓસરીની પાળીએ બેઠા બેઠા જ રાહ્ય પાડી... 'એ વહુ મોવાળો..' ને વઉ તો ભાય રોટલા મેલ્ય પડતા ને મોં ઢાંકતીક લાંબા રાગે મંડી રોવા. હાહુને થ્યું કે આ બાયને કાંય નો'તું ને આમ રોવા કાં બેઠી? રહોડાની જાળીમાંથી કો'ક એના માવતરના કાંય માઠા ખબર્ય તો નંઈ દઈ ગ્યા હોય ને? ખબર્ય કેમની પડે? વઉ તો એકધારી રાહ્યું નાખીને રોતી જાતી'તી. તે પશી તો ભાય હાહુયે ખાવાનું મેલ્ય પડતું ને બેહી ગઈ મોં વાળીને ... ઘડી બે ઘડીમાં તો આખો પાડોહ ભેળો થઈ ગ્યો. હંધાય મોં વાળીને લાંબા રાગે મંડ્યા રોવા. ઘડીકવાર રોયા પશી પાડોહની એક ડોહીએ ધીરે રયને પૂશ્યું, 'તે હેં બાય, કોણ પાસું થ્યું?' હાહુ ઓરા ઓઢેલા ઓઢણાને આઘેરુંક ખહેડતા કયે કે, 'ઈ તો મનેય નથી ખબર્ય, વઉના કો'ક પાસા થ્યા સે. ઈ રોવા બેઠી એમાં પૂશ્યાઘાશ્યા વિના હુંય મંડી રોવા..' અટલું હાંભળ્યું ન્યાં તો લાજ આઘી કરતીક વઉ તાડૂકી ... 'બાઈજી, મરે ને મારા દુશ્મન. મારા માવતરમાં કોઈ કાં પાસું થાય? ઈ તો તમે કીધું કે વઉ મોં વાળો ... તે મેં તો વાળ્યું.'

'અરે, વાલામુઈ, અક્કલની મૂઠી, મેં તો મોવાળો શાકમાં આવ્યો એવી રાડ નાખી'તી.' (મોવાળો = વાળ, -સં)

આખો પાડોહ હાહુવઉની ઠેકડી ઉડાડતો ઊભો થયને વયો ગ્યો દાંત કાઢતો કાઢતો.

(સાભાર : 'બાની વાતું' - લેખક - રજૂઆત : શરીફા વીજળીવાળા)

● મારી હાઈસ્કૂલમાં ભણતી દીકરીએ પેરન્ટીંગ (બાળઉછેર)નો વિષય રાખ્યો હતો. (પશ્ચિમમાં આ વિષય માધ્યમિક કક્ષાએ શીખવાય છે! - સં) એક દિવસ એણે એના હવે પછીના પ્રોજેક્ટ વિષે વાત કરી. વિષય હતો - બાળઉછેર માટે જરૂરી આવડતો - Parenting Skills "મમ્મી, અમને યાંત્રિક ઢીંગલા-ઢીંગલી આપશે, જે ગમે ત્યારે રડી ઉઠશે. અમારે એમને અમારી પાસે રાખવાનાં - અને એમની સંભાળ લેવાની. આ એટલા માટે કે અમને ખબર પડે કે માતા-પિતા બનવું એ કેટલું મુશ્કેલ છે."

મને લાગતું નથી કે એમના ઢીંગલા ઢીંગલી નવા નકોર સોફાસેટ ઉપર ઉલટી કરશે, કે શાળાના ફોટોસેશનના આગલા દિવસે જ પોતાના વાળ જાતે કાપવાના અખતરા કરશે. આનો કેમ સામનો કરવો એ એ લોકો કેમ કરીને શીખશે? અરે, એમનાં ઢીંગલાં ઘડાક દઈને બારણું પછાડે, અને હોય એટલી તાકાતથી 'મમ્મી તું કેમ આમ કરે છે' ની બૂમો પાડે, તોય બસ. કંઈ નહીં તો એથી એમને ખ્યાલ આવશે કે વાસ્તવમાં બાળઉછેર કેટલી ધીરજ, દઢતા અને તાકાત માંગી લે છે!

(શેલી ડીવનીય હેગર્ટ, 'ઈન્ટરનેટ' પરથી)

સુરેશ પરીખ

‘નહીં માનવીથી અદકેરું કાંઈ’ એ ‘વિચારવલોણું પરિવાર’નો ધ્યેયમંત્ર છે. એ માનવી એટલે કોણ? ‘માણસ’ને ‘માનવી’માં શું ફેર? આપણા જાણીતા કવિ ઉમાશંકર કહેતા, “હું માનવી, માનવ થાઉં તો ઘણું.” તો હું માનવ નથી? ‘માનવી થવું એટલે શું?’ આ બધા મુદ્દા વિચારણીય છે. એ દેખાય છે તેટલા સરળ-સહજ નથી. વિમલા ઠકાર કહેતા, “દેહ ધારણ કરે તે દેહી. જેનામાં ચેતનાનું જીવંત વહન થતું હોય તે મનુષ્ય, માણસે સૌ પ્રથમ માનવ થવાનું છે.”

વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો સાથેના વાર્તાલાપમાં કે ચર્ચામાં કેટલાક મુદ્દાઓ વારંવાર આવે છે, તેમાંનો એક છે એ કે આપણે શું માનવજીવન નથી જીવતાં? આ બધા ‘માનવ’ બનવાની વાત કરે છે તે પાછળ શું ખ્યાલ-સમજ-વિચાર છે? હું એવી રજૂઆત કરતો કે માનવી અને પશુ વચ્ચે પાયાનો ફેર છે કે મોટેભાગે માણસ વિચારી શકે છે અને પશુ ન વિચારે. જીવન જીવવા માટેની મૂળભૂત ચાર વૃત્તિઓ આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન બંને માટે છે. એમાં લેશ માત્ર ફેરક નથી. ફેર હોય તો એ છે કે પશુ વૃત્તિથી દોરવાય. માણસ પણ વૃત્તિથી દોરવાય. પણ એને માટે દોરવાવું જરૂરી નથી. એની પાસે વિચાર છે. કૂતરાને બચકું ભરવાનું મન થાય અને આપણો પગ નજીક હોય તો એ બચકું ભરે જ. આપણને એમ થાય કે ભૂલથી કૂતરાની નજીક ગયો અને તેણે બચકું ભર્યું. પણ એમ નથી, કૂતરાને બચકું ભરવાનું મન થયું ત્યારે તમે નજીક હતા. બે વચ્ચે ફેર છે. મન થાય પણ અનુકૂળતા હોય તો તે પ્રમાણે કરે કારણ કે એને વિચાર નથી. માણસને કાંઈ કરવાનું મન થાય - વૃત્તિ થાય તો એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરતાં પહેલાં એ વિચારી શકે કે આ કરવા જેવું છે કે નહીં, હમણાં કરવું કે પછી કરવું, કેટલું કરવું વગેરે વિચારીને વર્તન કરશે.

આમ માણસને પસંદગીનો અધિકાર છે કે શું કરવું કે ન કરવું. એટલે એ જે કાંઈ પણ કરે કે ના કરે તેને માટે જવાબદાર છે. માનવજીવન માટેના બે માપદંડ છે કે કોઈપણ સમયે-સંજોગોમાં પોતાની પસંદગીના અધિકારનો ઉપયોગ કરી શું કરવું તે નક્કી કરે અને પછી એ નિર્ણયમાંથી ઊભી થતી જવાબદારી સ્વીકારે. આ દૃષ્ટિએ આપણો જીવનવ્યવહાર તપાસીએ તો ઘણીવખત આપણે પસંદગીના અધિકારનો ઉપયોગ કરતા નથી અથવા પસંદગીનું કાર્ય કર્યા બાદ તેમાંથી ઊભી થતી જવાબદારી સ્વીકારતા નથી. આ બંને પ્રસંગે આપણે પશુ છીએ એમ સમજવું.

સમાજમાં જાણીતી શ્રદ્ધેય વ્યક્તિઓ, કવિ-લેખકો, વિચારકો, ધર્મગુરુઓ વગેરેને વિનંતી કરવા જેવી છે. ‘માનવ થવું એટલે શું?’ (What it means to be Human Being) અંગે તમારા વિચારો હજાર-દોઢ હજાર શબ્દોમાં લખી જણાવો તો કદાચ માનવજીવન જીવવામાં - માનવ થવાના પ્રયત્નોમાં ઉપયોગી પ્રેરકબળ મળી રહે.

(આલાપ બંગ્લોઝ, સંજય સોસાયટી, ઉમરા જકાત નાકા પાસે,
સુરત-૩૯૫ ૦૦૭. ફોન : ૯૭૨૬૩૬૬૭૦૪)

પ્રતિભાવ

(પ્રતિભાવો ઉપર નજર ફેંકતા લાગે છે કે આપ વાચકો જેટલી તત્પરતાથી પુસ્તિકાઓને મૂલવો છો અને પ્રતિભાવો વ્યક્ત કરો છો, તેટલી તત્પરતા અમારા અંકો, એના વિષયો, પીરસાતી સામગ્રી પરત્વે દાખવાતી નથી. આ પરિસ્થિતિમાં અમને પણ લાગે છે કે ઓલ ઈઝ નોટ વેલ! આપને કંઈ કહેવાનું છે?)

● ‘સ્વીકારથી ચમત્કાર’ પુસ્તિકાનું હૃદયપૂર્વક સ્વાગત છે. એમાં તમારી પ્રકાશકીય નોંધ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો છું. આવું સ્પષ્ટ-ધારદાર ચિંતન જ ‘વિચારવલોણું’ના બેનરને સાર્થક કરે છે. ‘સ્વીકારથી ચમત્કાર’ માટે તમે યોગ્ય અધિકારી એવા સારાનુવાદક મેળવ્યા એનો પણ આનંદ છે.

(માવજી. કે. સાવલા, એન-૪૫, ગાંધીધામ, કચ્છ-૩૭૦૨૦૧.)

● આપ સૌને ‘સ્વીકારથી ચમત્કાર’ પુસ્તિકાનાં પ્રકાશન બદલ કોટિ કોટિ અભિનંદન. સમાજને નવો રાહ ચીધે, નવી દિશા બતાવે એવા પરિણામલક્ષી પુસ્તકો સમાજને આપવા બદલ અભિનંદન. વાક્ય સરસ લાગે તો પેન્સિલની અન્ડર લાઈન કરીએ એમ વિચારી પેન્સિલ હાથમાં લીધી - પણ છેવટે એનો ઉપયોગ થઈ શક્યો નહિ. કારણ કે આખી પુસ્તિકાનાં દરેક વાક્ય અને દરેક શબ્દો અન્ડર લાઈન કરવા જેવા લાગ્યા.

આજકાલ પશ્ચિમમાં ઓશો રજનીશનાં પુસ્તકોનું વાંચન ઘણું વધી ગયું છે. ત્યાંના ઘણા લેખોમાં ઓશો રજનીશનાં છપાયેલાં પુસ્તકોની સુગંધનો અનુભવ થતો હોય છે. એવી રીતે શ્રી વાચન ડાયરના ડૉ. વિપુલ દેસાઈએ કરેલા અનુવાદીત પુસ્તક ‘સ્વીકારથી ચમત્કાર’માં લેખકે ઘણાં બધા સુગંધિત ફૂલોનો અર્ક આપણી પાસે રજૂ કર્યો છે, તે ખરેખર પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનમાં સુગંધ લાવવા શક્તિમાન છે.

(એલ.ડી. શાહ, જલારામ બાગ, બિદડા, તા. માંડવી-કચ્છ-૩૭૦૪૬૫.)

● મે ૨૦૧૦ના ‘વિચારવલોણું’માં વિચારયાત્રા ‘કુદરત અને સહજીવન’ વાંચતાં સુરેશભાઈ સાથેનું સહજીવન સ્પંદિત થયું. એમનું સુરત જવું મારા જેવાનું મન કબૂલતું નથી.

પાંખ વિનાનું પક્ષી, સુરેશ એ શબ્દોનો આકાર
સુશીલના સથવારે, શીલ-ઘડતું વિદ્યાનગર-મોજાર.
નિઃશ્વાસે સરદાર પ્રતિમા, ખોળે સાયકલનો અસ્વાર
થોડા આંસુ થોડા વિચાર, ખખડે ભાવસ્પંદન ધબકાર.
સુરત-ક્ષિતિજે, મંડરાતો સ્હેજે સુરેશ-શબ્દાકાર
ઠેર ઠેર પડઘાતાં એના જીવન-જીવનકાર.

(ડૉ. જીતુભાઈ, વલ્લભ વિદ્યાનગર)

રમતાં રમતાં લડી પડે, ભૈ માણસ છે,
હસતાં હસતાં રડી પડે, ભૈ માણસ છે.

આવી લયદાર પંક્તિઓ વાંચીને કેટલા બધા માણસોને ગાંસડી ભરીને આશ્વાસન મળતું હશે!? અને આવા માણસ હોવું કેટલું મજાનું તથા સરળ છે! નિકટની કોઈ વ્યક્તિ વિદાય લે તો કેટલું બધું રડવું આવે? વારંવાર નિષ્ફળતા મળે તો પછી હતાશા તો આવે જ ને? કોઈ જાહેરમાં અપમાન કરે કે દોષારોપણ કરે તો માણસ ‘મરું કે મારી નાખું’ કરી મૂકે તે સ્વાભાવિક જ છે ને? આ જ લયમાં કે રસમ અનુસાર કોઈ વખાણ કરે, બહુમાન કરે, ઈનામ-એવોર્ડ આપે તો માણસ પોરસાય તો ખરો જ ને?

લાગણી-માગણી-પ્રણાલીના ત્રિતાલ પર ઝૂમતા માણસનાં અનેક સાંવેગિક વર્તનો આપણને તદ્દન સ્વાભાવિક, યોગ્ય અને બિરદાવવાં જેવાં લાગે છે; પણ લાગવાં જોઈએ?

જાતભાતની ઘટનાઓ આપણામાં અનેક પ્રકારની વૃત્તિ-લાગણી-આવેશ-ચિંતા-હર્ષ કે નિર્વેદ પેદા કરતી રહે છે. કવિ-લેખકો લલિત લહેકા કરીને કહે છે કે : આના કારણે તો માનવજીવનમાં ‘લાગણીનાં મેઘધનુષ’ (વાહ!) ઝગમગે છે, ને ‘ભાવનાઓની ભાતીગળ રંગોળીઓ’ (વાહ વાહ!) પૂરાય છે. માણસોનું જીવન આનાથી જ હરાભરા કબાબ જેવું સ્વાદિષ્ટ બની જાય છે. આવાં પ્રતિક્રિયાત્મક વર્તનોને આપણે ‘માનવીય નબળાઈ’નું લેબલ મારીને સહજ ગણાવીએ છીએ... અને એમ ધીમેધીમે આ વર્તનો માણસના સદ્ગુણો કે એની ઓળખ પણ બની ગયાં છે!! આવી નબળાઈ ન ધરાવનાર બેપગાંને આપણે આરામથી રાક્ષસ, નિષ્કુર, નિદર્ય કે દેવનું બિરૂદ આપી દઈએ છીએ. અને એ રીતે આપણી પ્રતિક્રિયાઓનો બચાવ-બહુમાન કરી દઈએ છીએ. હવે થોડી કાંકરીઓ વીંઝું?

● ઘટનાઓના પ્રતિભાવ તરીકે માણસમાં ક્રોધ, વિવશતા, દુઃખ, ઉત્સાહ, નિરર્થકતા કે સ્વ-સન્માન જેવી ભાવનાઓ પ્રગટે તે ‘ખરા માણસ’ની નિશાની છે કે ‘નબળા માણસ’ની? આવી ‘માનવીય નબળાઈ’ને તમે સ્વીકારો કે વખોડો? ● સ્ત્રીઓમાં આવી પ્રતિક્રિયા વધુ પ્રમાણમાં આવે છે - એવી વાયકા તમને સાચી લાગે છે? કે તમે એને જ સ્ત્રીની માનવીય ઓળખ ગણો છો? (આ તો પથ્થરમારો થઈ ગયો!) ● મૂળ લગ જતો પ્રશ્ન એ છે કે ‘માણસ’ હોવું એટલે શું? તમારી દૃષ્ટિએ તમે માણસ કે માનવીની કઈ લાક્ષણિકતાઓનું બહુમાન કરશો? ● કાર્ય-કારણ સંબંધો કે ઉત્તેજક-પ્રતિચાર (stimulus - response) ની સ્થાપિત સાંકળથી બંધાયેલા માણસને તમારે શું કહેવું છે? ● “નહીં માનવીથી અદકેરું કાંઈ” - માંના “માનવી”નું વર્ણન કરો. એવા માનવીનું પોષણ, શિક્ષણ, સર્જન કેવી રીતે થાય?

લ્યો, આટલો મોટો કાંકરીયાળો કર્યો. તો હવે તમે કાંઈ સમસમીને બેસી થોડા રહેવાના? તમેય તમારા વિચાર-ચિંતન-લાગણીઓનો મારો ચલાવો. ચલાવશો ને? વેલકમ!

મહેન્દ્ર ચોટલિયા

(શિક્ષણ અનુસ્નાતક વિભાગ, સ.પ. યુનિ., વલ્લભ વિદ્યાનગર. ફોન : ૯૮૭૯૫ ૨૮૧૨૯)

આ ટી.વી. એ ઘો ઘાલી!!

આપણી આસપાસ કંઈપણ અજૂગતું બને તો આપણને ઉદ્વેગ થઈ જાય. અજૂગતું એટલે - અકસ્માત, અપમાન, બોલાચાલી, મારામારી, છેતરપીંડી વગેરે. આથી જ આપણામાંના ઘણા એવી ઘટનાઓ, શક્યતાઓથી બચીને ચાલીએ. છતાંયે જો ઘટે તો સંયમ રાખી દૂર ખસી જઈએ જેથી એ લાંબુ ના ચાલે, અથવા એ ઘટનાને ભૂલવા પ્રયત્ન કરીએ. માનસિક અસ્વસ્થતા આરોગ્યને સીધી અસર કરે.

મંજુબેનનું કુટુંબ સ્વસ્થ અને શાંત. પતિ, પુત્રો, સાસુ, નણંદ, પડોશીઓ ... બધા સાથે સુચારુ સંબંધો. મંજુબેન ઝઘડાના ભીરુ. ક્યાંક કોઈ બોલી જાય તો સહન કરી લે, ભૂલી જાય. એને લંબાવે નહીં.

આવા મંજુબેનનું બીપી વધી ગયું. એમના ફેમિલી ડોક્ટર અને પતિ મૂંઝાયા. શેને કારણે બીપી વધી ગયું? બહુ તપાસ કરી તો ખબર પડી કે મંજુબેનને ઘણી ચિંતાઓ એમના વર્ચ્યુઅલ પડોશીઓ - ટીવી સીરીયલોને કારણે છે.

બધાને સારા લાગવા ને લગાડવાની ઘેલછા લઈને જીવતા અને પારાવાર દુઃખી થતા પેલા માનવ અને અર્ચના દેશમુખ, પેલી દુષ્ટ મંજૂષા અને ઝઘડાળુ સવિતાઆઈ. ત્યાં પેલા વારેઘડીએ ઘર માથે લેતા અને કુટુંબની 'બિંદણી'ઓનું જીવવું હરામ કરી દેતા જૂનવાણી દાદીસા. પેલી ગભરુ અક્ષરા પીયર આવી ગઈ છે અને એનો બાઘો વર નૈતિક ધરાર સમજતો નથી. અને અહીં અપૂર્વના ભાડૂતી કુટુંબનું જૂઠ પકડાઈ જવાની વારેઘડીએ બનતી ઘટનાઓ મંજુબેનને ઊંચક જીવે જ રાખે છે. આ બધા પ્રત્યેની મંજુબેનની સહાનુભૂતિને કારણે એ સતત તાણમાં રહે છે. અને ચેનલોવાળા પણ કોઈ વાતનો અંત જ નથી લાવતા. મંજુબેનને માંડ એવું લાગે કે 'હાશ, હવે બધું થાળે પડ્યું. ત્યાં ફરી પાછું નવું લફરું થાય. ત્યાં 'કલર્સ'ની કે 'ઝી'ની ટી.આર.પી. વધે અને અહીં મંજુબેનનું બી.પી. વધે.

સતત ચિંતામાં રહેતા મંજુબેન હવે ચીડિયા થઈ ગયા છે. 'અક્ષરાએ એની નણંદના મામલે દોઢ ડાહ્યા થવાની શી જરૂર હતી?' એ પ્રશ્ને એની નણંદ જોડે ઝઘડી પડે છે. મંજુબેને આ બધાના અનુભવે ગાંઠવાળી લીધી છે કે 'જીવનમાં સારા, પરોપકારી, સાચાબોલા થવામાં કંઈ ભલીવાર નથી. જુઠું બોલો, દુષ્ટ બનો તો જ તમારું રાજ છે.' અને કુટુંબમાં જાહેર કરી દીધું છે કે 'હું બહુ વર્ષો સારી રહી. હવે નથી રહેવું.'

હવે મંજુબેન સંથામાં ઝાઝુબધું સિંદૂર ભરે છે. ચિત્ર-વિચિત્ર ચાંદલાઓ ચોંટાડે છે. દિવસ-રાત ઘરેણાં પહેરી રાખે છે. અને ઘરમાં કે રાતે સૂતી વખતે પણ સેલા કે જરીકામવાળી સાડી પહેરી રાખે છે. હાથમાં ઢગલો એક બંગડીઓ તો ખરી જ.

મનોજભાઈને બહુ ચિંતા થાય છે. આ મંજુબેનનું હવે કરવું શું? અને ટીવીનું પણ!!

તમારી આસપાસમાં કોઈ મંજુબેન છે? ના મળે તો અરીસામાં જોઈ જુઓ. કદાચ મળી જાય!!